

Քերտք. անդադրեցի կենդան. զբաղմունքս
Հիշատակ

Երևանի ԿԿ, 7 Դեկտ. 1980թ.

Յ. Ս. ԱՆԱՍԵԱՆ

ՍՏԵՓԱՆՈՍ / ՍԱԼՄԱՍՏԵՑԻ

(ՀԱՏՈՒԱԾՆԵՐ ՆՈՐ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆԻՑ)

(Արտատպուած ՍԻՈՆ ամսագրի 1980 և 1981 թթ. համարներէն)

ՏՊԱՐԱՆ ՍՐԲՈՑ ՅԱԿՈԲԵԱՆՑ

ԵՐՈՒՍԱԳԼԵՄ

1981

✓
A $\frac{III}{5023}$

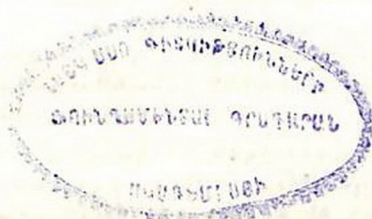
Յ. Ս. ԱՆԱՍԵԱՆ

ՄՏԵՓԱՆՈՍ ՍԱԼՄԱՍՏԵՑԻ

(ՀԱՏՈՒԱԾՆԵՐ ՆՈՐ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆԻՑ)

(Արտատպուած ՍԻՈՆ ամսագրի 1980 և 1981 թթ. համարներէն)

2014-80

ՏՊԱՐԱՆ ՍՐԲՈՑ ՅԱԿՈԲԵԱՆՑ

ԵՐՈՒՍԱԿԵՄ

1981

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՍԱԼՄԱՍՏԵՑԻ

(ՀԱՏՈՒԱԾՆԵՐ ՆՈՐ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆԻՑ)

Սրանից ուղիղ 25 տարիներ առաջ, 1956 թուականին, հրատարակել էինք մեր «Դիտոլոգիաներ Ստեփանոս Սալմաստեցու կենսագրութեան վերաբերեալ» յօդուածը (Եջմիածին, ամսագիր, 1956, № 8-9 եւ 11-12), որում հայոց այդ նշանաւոր հայրապետի կեանքին ու գործունէութեանը վերաբերող սակաւաթիւ աղբիւրների օգտագործմամբ ու քննական վերլուծութեան ուղիով առաջ էինք քաշել մի շարք հարցեր: Մեր եղբակապուծիւնները յանգում էին հիմնականում երկու կէտերի. 1. Ստեփանոս Սալմաստեցին 1551 կամ 1552 թուականներին չի մահացել Լուովում, այլ յիւստակոում է ինչպէս 50-ական, այնպէս եւ 60-ական թուականներին. 2. Լուովի հայոց մայր տաճարում զտնուող եւ նրա անունը կրող «Տապանմարմ» ու սրճանագրութիւնը կեղծ են:

Մեր այդ յօդուածը առիթ էր տուել, որ Հռոմի Լեոնեան վարժարանի սաներից Գերլ. Գրիգոր վրդ. Պետրովիչը նոյն հարցերին նուիրուած՝ հայերէն մի ուսումնասիրութեամբ, որը կրում էր «Ստեփանոս Ե. Սալմաստեցի, կաթողիկոս Եջմիածին» խորագիրը, հանդէս գար նախ «Բաղմավէտ» ամսագրի 1962-1963 թթ. համարներում (յետոյ նաեւ առանձին գրքով՝ Վենետիկ, 1964), իսկ աւելի ուշ՝ անգրագաւոր նաեւ իր «Հայ եկեղեցին Լեհաստանում» իտալերէն աշխատութեան մէջ (Հռոմ, 1971):

Պէտք է ասել, որ Սալմաստեցու կապակցութեամբ Գրիգոր վրդ. Պետրովիչի կատարած աշխատանքը, անկախ իր ներկայացրած գաղափարական զարտուղութիւնից, շատ նշանակալից ու կարեւոր ներդրում էր Ստեփանոս Սալմաստեցուն նուիրուած ուսումնասիրութիւնների բնագաւառում: Պետրովիչը հրապարակ էր գալիս օտարալեզու այնպիսի աղբիւրներով, որոնք ուշագրութիւն էին գրաւում թէ՛ իրենց քանակով եւ թէ՛ մեղ հետաքրքրող հարցերի վերաբերեալ պարունակած նոր նիւթերով ու լուսաբանող նոր տուեալներով: Որպէս մասնագէտ՝ մենք մեծ հաճոյքով դիմաւորեցինք այդ երեւոյթը, նկատի ունենալով, որ Ստեփանոս Սալմաստեցու ուսումնասիրումը, որպէս առարկայ, կապուած է լեհական-լատինական միջավայրի հետ եւ հետեւաբար Պետրովիչի նշած լեհերէն եւ լատիներէն աղբիւրներն ու մենագրութիւնները անսահմանօրէն կարեւոր նշանակութիւն ունեն այս գործում: Այդ ժամանակներից՝ մենք հետամուտ ենք եղել ամէն գնով ձեռք բերելու այդ նոր նիւթերը, որոնցում կատարելով մեծ կենտրոններում՝ Մոսկուայում, Լենինգրադում, Հռոմում, Լոս Անջելոսում, ու Երուսաղէմում, ինչպէս նաեւ միջգրադարանային կապերի միջոցով Լուովում, Կիւեւում եւ այլ վայրերում. եւ մեզ յաջողուել է բաւական բան ձեռք բերել այդ միջոցներով: Պետրովիչի հրատարակութիւնների շնորհիւ է, որ նոր ուղիներ են յայտնուել մեզ՝ մեր հետազօտութիւնների համար:

Յատուկ շնորհակալութեամբ այստեղ յայտնենք, որ Գրիգոր վրդ. Պետրովիչը 1978 թ. գարնանը Հռոմում մեծ սիրալիրութեամբ օժանդակեց մեզ՝ կապեր ստեղծելու տեղի գիտական հաստատութիւնների հետ, ինչպէս, օրինակ, Լեհաստանի Դիտոլոգիաների Ակադեմիայի Հռոմի կայանի հետ, ինչպէս եւ բարութիւնն ունեցաւ իր հաւաքած անտիպ նիւթերից մեզ նուիրելու մի կարեւոր էջ՝ լատիներէն բնագրի լուսանկարով եւ իր կողմից կատարուած վերծանմամբ ու իտալերէն թարգմանութեամբ (Bibliotheca Vaticana, Cod. Vat. Lat. № 12561, որ է J. E. Minasowicz-ի «Memorabilia» աշխատութիւնը):

Տարիների ընթացքում հաւաքուած նիւթերի հիման վրայ՝ մենք գրում ենք Ստեփանոս Սալմաստեցուն նուիրուած համապարփակ մի ուսումնասիրութիւն, որի տարբեր մասերից այսօր, որպէս նմուշ, հրատարակութեան ենք տալիս մի քանի առանձին հատուածներ, որոնք անմիջական կապ չունեն իրար հետ:

Ստորեւ օգտագործում ենք հետեւեալ երկու յապաւումները.

ՊՍՍ = Գրիգոր վրդ. Պետրովիչ: Ստեփանոս Ե. Սալմաստեցի, Կաթողիկոս Եջմիածին (1543-1552): Վեցեցիկ, 1964:

ՓՇԱ = Gregorio Petrowicz. La Chiesa Armena in Polonia. Parte prima 1950-1624. Istituto degli Studi Ecclesiastici, Roma, 1971.

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՍԱԼՄԱՍՏԵՑՈՒ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹԵԱՆ ԲՆՈՅԹԸ

Յայտնի է, որ Ստեփանոս Սալմաստեցին Արեւելեան Հայաստանի մեկիքների յանձնարարական նամակներով, որոնք ուղղուած էին Հռոմի պապին եւ Արեւմտաքի մի քանի քրիստոնեայ պետութիւններին, անցնում է Եւրոպա՝ Հայաստանի ազատագրման համար օժանդակութիւն ապահովելու յոյսով: Այդ կարծիքին է նաեւ Պետրովիչը¹: Մեր տարակարծութիւնը նրա հետ՝ ըստ երեւոյթին կայանում է իր նպատակների իրագործման համար Սալմաստեցու ձեռք առած միջոցների գնահատման մէջ:

Սալմաստեցին դիւանագիտական բանակցութիւնների մէջ էր մասնում Հռոմի եւ եւրոպական կաթողիկ իշխանութիւնների հետ եւ հասկանալի է, որ, եթէ նրանցից օգնութիւն էր խնդրում, ինքն էլ պիտի տրամադրութիւն ցոյց տար ինչ որ բանով ու չափով փոխադարձութիւն անելու կամ խոստանալու, եւ դա՝ մի եկեղեցու գերագոյն պետի համար չէր կարող լինել այլ բան, քան զիջումներ անել կամ խոստանալ՝ կրօնական հարցերի բնագաւառում:

Եւ, ահա, մենք տեսնում ենք, որ դիւանագիտական այդպիսի հաշիւներով է, որ Սալմաստեցին 1548/1549 թուականներին յանկարծ յայտնուում է Հռոմում՝ ցնցող ապաւորութիւն գործելով այդ միջավայրում:

Յայտնի մտաւորական Պ. Պ. Գ. Արեւինոսը գրում է, որ հայոց կաթողիկոս Ստեփանոսը «Հռոմ եկաւ 1548 թուականին եւ հպատակութիւն յայտնեց Պօղոս Գ. պապին ու իր դաւանութիւնը տուեց համաձայն այն դաւանանքի, որը սահմանուած էր Փլորենտինոյ ժողովում՝ Եւգենիոս Գ-ի ժամանակ»²: Իսկ Վատիկանեան դիւանի մի վաւերագրի համաձայն՝ 1549 թ. օգոստոսի 21-ին տեղի ունեցած կարդինալական նիստում (Consistorium) խօսուում է այն մասին, թէ վերջերս Հռոմ էր ժամանել մի հայ պատրիարք՝ տրամադրութիւն ցոյց տալով «հնազանդութիւն յայտնել Նորին Սրբութեանը եւ Հռոմէական Ս. Եկեղեցուն, խնդրելով, որ ժողովրդի կողմից իր անձի որպէս հայոց պատրիարք կատարուած ընտրութիւնը հաստատուի Նորին Սրբութեան կողմից» եւ թէ երեք կարդինալների յանձնարարութեամբ է ուսումնասիրել այս հարցը՝ «խորհելու համար, թէ ի՞նչ կայ անելու եւ Նորին Սրբութեանը տեղեկացնելու»³:

Միամտութիւն կը լինէր, սակայն, կարծել, թէ հայոց ազգային եկեղեցու դիւտայեա Ստեփանոս Սալմաստեցին մինչեւ հեռաւոր Հռոմ հասնելու յոգնութիւնը յանձն էր առել պարզապէս նրա համար, որ կամաւորապէս Լատինական Եկեղեցուն նուիրաբերէր իր դարաւոր անկախ եկեղեցին, եւ ընդունէր նրա զահակալի հպատակութիւնը: Եթէ նա խօսում էր այդպիսի՝ տարապայմանօրէն խոշոր զոհողութեան մասին, այն էլ մի ամբողջ ժողովրդի անունից, դա չէր լինի առանց ակնկալութիւնների եւ առանց երկկողմանի ու հաւասար պայմանների: Եթէ մենք ընդունում ենք, որ Սալմաստեցու այս ուղեւորութեան շարժառիթը հայկական հարցն էր, ինչպէս ընդունում է եւ Պետրովիչը, եւ նա պաշտօն ունէր այդ մասին բանակցութիւններ կատարելու Հռոմում, ապա միաժամանակ պիտի ընդունենք, որ նմանօրինակ բանակցութիւնները միակողմանի պայմաններով չէ, որ կարող էին կատարուել: Քաղա-

¹ ՊՍՍ էջ 11 եւ շար.:

² Steph.-Evod. Assemanus, «Bibliothecae Mediceae Laurentianae et Palatinae codicum mms. orientalium catalogus», Florentiae, 1742, p. 60.

³ Archivum Secretum Vaticanum, Ac a Consistorialia incipientia ab anno 1537, tempore Pontificatus s. m. Pauli Papae III, per totum annum 1550, sub Iulio Papa III, p. 1035, 1042-1043. տե՛ս Օ. Raynaldus, «Annales ecclesiastici», Lucae, 1755, ad annum 1549, № 35. Հմմտ. ՊՍՍ էջ 17. PChA p. 91.

քական ու դիւանագիտական աշխարհում բանակցութիւնները աննպատակ, հետեւաբար՝ ձրի, չեն լինում երբեք: Կողմերը առաւել կամ նուազ չափով պահանջներ են ներկայացնում եւ իւրաքանչիւր կողմ աշխատում է նուազագոյն զիջման փոխարէն ձեռք բերել առաւելագոյն շահ: Պէտք է ա՛յս տեսանկիւնից նայել նաեւ այս բանակցութիւններին վրայ:

Ստեփանոս Սալմաստեցին, իր Հռոմ հասնելու օրուանից, շտապեցի՜ յայտարարութիւններ էր արել՝ պապին հնազանդուելու և Հայ Եկեղեցին լատինականին ենթարկելու իմաստով: Բայց նմանօրինակ դործերը լսկ յայտարարութիւններով չէ, որ լինում են: Այդ յայտարարութիւնների իրացման ճանապարհի վրայ կային երկու սերոյն հանգրուաններ: Առաջինն այն էր, որ բանակցող կաթողիկոսը ինքն անձամբ համաձայնութեան եզրեր դանէր Լատինական Եկեղեցու ներկայացուցիչներին հետ: Իսկ երկրորդն այն էր, որ նա, իր երկիրը վերադառնալով, իր գլխաւորած եկեղեցու հաւանութիւնն ու համաձայնութիւնը պահովէր Հռոմում իր կատարած բանակցութիւնների արդիւնքների հիման վրայ:

Այս հաշուով՝ Հռոմում Սալմաստեցու կատարած բանակցութիւնները դեռ կրում էին նախնական ու պայմանական, եւ բոլոր դէպքերում՝ անհատական, բնոյթ: Այդ բանակցութիւնների համար էական նշանակութիւն ունեցող կէտերից մէկը պապի հանդէպ նրա անձնական հպատակութեան (ապագայի տուումով) արտայայտութիւնն էր, որ նա կարող էր կատարել նոյնիսկ առանց իր եկեղեցու պաշտօնական հաւանութեան, եւ նա կատարել էր այդ, որպէսզի բացուէր բանակցութիւնների դուռը: Այդպիսի նշանակութիւն ունեցող կէտերից մէկն էր նաեւ դաւանական հարցը եւ հայոց կաթողիկոսը կարող էր դրանում եւս չզգալ որեւէ կաշկանդութեամբ իւր, քանի որ դաւանականի էութիւնը հիմնականում ամփոփուած էր երկու եկեղեցիներում ընդունուած Նիկիական հանգանակի սահմաններում: Իսկ երկու բնութեան վարդապետութեան հարցում, որին այնքան մեծ նշանակութիւն էին տալիս Հռոմում, Սալմաստեցին կարող էր անայլալօրէն յայտարարել, թէ Հայ Եկեղեցին արդէն միշտ էլ դաւանում էր Քրիստոսի մէջ «անխառն և անշփոթ միացմամբ» երկու բնութիւն: Սալմաստեցին իր այս յայտարարութիւններով Հայ Եկեղեցու համար պարտադիր յանձնառութիւններ չէր ստեղծում: Բայց դրանք, ի հարկէ, լատինական կողմի համար ունէին առաջնակարգ նշանակութիւն և վատիկանը, բանակցութիւնների այսպիսի «կղերականութեամբ» բաւարարուած, իր կողմից առաջին քայլն էր անում հայկական կողմի պահանջներին ընդառաջելու ուղղութեամբ: Յուլիոս Գ պապը 1550 թ. ապրիլ 25 թուագրութեամբ յանձնարարական երկու նամակներ է յանձնում Սալմաստեցուն, նամակներ՝ ուղղուած Գերմանիայի Կարոլոս Ե կայսրին եւ Լեհաստանի Սիգիսմունդ Բ Աւգոստոս թագաւորին: այդ երկու նամակներում, որոնք նոյն բովանդակութեամբ էին, պապը նրանց յանձնարարում էր լսել հայոց կաթողիկոսի խնդրանքը:

Այսքանը, սակայն, բանակցութիւնների համար առաջին հանգրուանն էր կազմում:

Երկրորդ հանգրուանի համար դռները բաց էին թողնուած Սալմաստեցու կողմ:

⁴ Այս մասին տեսնել մեր յօդուածը՝ «Ներսէս Շնորհալին եւ Արմատ Հաւատոյ ժողովածուն», Էջմիածին, 1973, № 12, էջ 84-85:

Բեն. Հերբեստը, որ շատ մօտիկից է ծանօթ եղել Լեհաստանի հայերին եւ նրանց կրօնական ըմբռնումներին, 1566 թուականին գրում էր, թէ «նրանց քահանաների հետ ունեցած խօսակցութիւններից չկարողացանք հասկանալ ուրիշ բան, քան այն, որ հայերը, թէեւ տարբեր ձէսով, մեզ հետ դաւանում են նոյն հաւատը», «վերջապէս տեսանք նրանց հաւատոյ դաւանութիւնը եւ նրանում չպատահեցինք որեւէ բանի, որը լինէր նուազ ուղիղ: հաւատի կողմից հայերը միաբան են մեզ հետ եւ իրենք իսկ ընդունում են այդ» (տես B. Herbest, «Wypisanie drogi», MLUR, vol. 5, p. 4-8. Հմտ. PChA p. 148-149):

⁵ Archivum Secretum Vaticanum, Minutae Brevium Iulii PP. III, Arm. 41, t. 55, № 363. Հմտ. ՊՍՍ էջ 21. PChA p. 93 և 108 (լուսապատկեր):

մից: Վերջինս, Հռոմում պապի առջև իր յարգալիք խոնարհումը ըստ պատշաճի կատարելուց եւ երկու եկեղեցիների դաւանական նոյնութեան կամ ձայնակցութեան մասին հաւաստիք տալուց յետոյ, մնացածը թողնում էր առկախ. մնացածի մասին կարելի կը լինէր խօսել միայն այն ժամանակ, երբ իրական յոյսեր կ'երեւային հայկական հարցի համար, Գերմանիայի եւ Լեհաստանի այցելութիւններից յետոյ: Եւ, իրօք, Հռոմում Սալմաստեցին ձեռնադրէ է մնում Հայ Եկեղեցու անուանով զիջումներ անելու կէտով: Նրանից պահանջուել էր ջուր խառնել պատարագի բաժակի մէջ, բայց նա վաղաժամ էր համարել այդ պահանջը՝ ասելով, թէ այդ հարցը պատկանում է բանակցութիւնների հետագայ հանգրուանին: «Եւ որովհետեւ, — գրում է Արեւի-նոսը, — նա պատարագի խորհրդի մէջ ջուր չէր խառնում գինու հետ, համաձայն-ուեց, որ ինչպէս ինքը, այնպէս եւ իրեն ննթակայ 27 կալսկոպոսները հետագայում գինու հետ ջուր կը խառնեն՝ ըստ սովորութեան Հռոմէական Եկեղեցու»⁶: Արեւի-նոսը յետոյ աւելացնում է. «Բազմաթիւ եւ ծանր եղան մեր միջև վիճարանութիւնները՝ կրօնական հարցերի շուրջ» (plura fuerunt et gravia, quae de religione inter nos dis-seruimus)⁷: Այս խօսքերի թարգմանութեան հարցում մենք հետեւում ենք Հ. Մ. Չամչեանին, որը ճիշտ է⁸: Պետրովիչը յարմար է համարել՝ մեղմել Արեւի-նոսի այս խօսքերի իմաստը եւ այդ նպատակով, մերժելով Չամչեանի թարգմանութիւնը, ինքը թարգմանել է այսպէս. «Բազմաթիւ եւ լուրջ եղան մեր խօսակցութիւնները կրօնքի վերաբերեալ հարցերու շուրջ»⁹:

Այս բոլորն ասում են, որ Հռոմում Սալմաստեցին հանդէս էր եկել ո՛չ որ-պէս անվերապահ եւ միակողմանի զիջումներով ընթացող բանադնաց: Մեզ թուում է, սակայն, որ Պետրովիչը վերոյիշեալ փաստերից իր հանած եզրակացութիւններով համաձայն չէ մեզ հետ: Նա հենց սկզբում ընդունել է, որ Հայաստանի անկախու-թիւնը վերականգնելու ծրագիրն է, որ Սալմաստեցուն տարել էր դէպի Եւրոպա. բայց իրերի ընթացքի գնահատման մէջ մոռանում է այդ հիմնականը եւ իր ամբողջ փաստարկումներն ուղղում է այն նպատակին, որ ապացուցի, թէ նա, Սալմաստե-ցին, անկեղծօրէն եւ անվերապահօրէն անձնատուր էր եղել Հռոմի աթոռին եւ ցմահ անձնուիրաբար ծառայել նրա պահանջներին ու շահերին: Պետրովիչն իր ընդհանուր եզրակացութիւնների մէջ տեսնում է, որ Սալմաստեցին «հետեւելով իր փառապանծ նախորդների հետքերուն՝ մեծ բարեպաշտութեան եւ կաթողիկէ ոգիի նշաններ ու վաւերագիրներ տուաւ մինչ հոս կը գտնուէր», ինչպէս կ'ըսէր Յուլիոս Գ պապը¹⁰: Ըստ մեզ՝ ամէն հասկացողութիւն յարաբերական է: «Կաթողիկէ (ընդհանրական) ոգիի նշաններ ու վաւերագիրներ (ապացոյցներ)» տալը Հայաստանեայց Եկեղեցու պետի ցուցաբերած քրիստոնէական սիրոյ եւ համերաշխութեան ոգին էր, քրիստոնէական ըմբռնումների ընդհանրութեան ոգու անկեղծ արտայայտութիւնն էր: Իսկ սրանից դուրս արդեօք դեռ ի՞նչ կարող էր հասկանալ Պետրովիչը. անպայման ու միայն հնազանդութիւն եւ հպատակութիւն: Բայց Պետրովիչը դեռ աւելացնում է հետեւ-եալը. «Ստեփանոս Ե. եռանդուն կաթողիկէ մը ըլլալու փաստը տուաւ Հռոմի շրջա-նակէն դուրսն ալ, այն է Լեհաստանի հայոց առջև»¹¹. Իսկ այս խօսքն էլ ակնար-կութիւն է Լուսինում ուղիարինացի յունադաւան երկու երեսանների հետ կապուած մի պատմութեան, բայց այդ էլ, դարձեալ, ուրիշ հարց է. ոչ թէ հասկացողութիւն-ների յարաբերականութեան հարց, այլ սոսկ թիւրիմացութիւն, եթէ չենք ուղղում ասել՝ պատմական փաստերի կամաւոր աղաւաղում:

⁶ S. - E. Assemanus, p. 60.

⁷ Ibidem.

⁸ Հ. Մ. Չամչեան, «Պատմութիւն Հայոց», հտ. Գ, Վենետիկ, 1786, էջ 518:

⁹ ՊՍՍ էջ 16 եւ 28:

¹⁰ Անդ, էջ 108:

¹¹ Անդ:

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՍԱԼՄԱՍՏԵՅԻՆ ԵՒ ՅՈՒՆԱԳԱԽԱՆՆԵՐԻ ՄԿՐՏՄԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

Պետրովիչը, Սալմաստեցու եռանդուն հռոմէական լինելուն որպէս ապացոյց, առաջ է բերում մի տեղեկութիւն, որի համաձայն նա, Սալմաստեցին, 1551 թուականին սեկրարիացի յունագաւառներէից խլել էր երկու աղայ՝ որպէս թէ «կաթողիկէ գաւառնանքի դարձնելու նպատակով»¹²: Այս տեղեկութեան համար Պետրովիչը որպէս աղբիւր է ցոյց տալիս «Լուսլի դատական վճիռների ժողովածու»-ի ժ հատորը¹³ եւ նրա հեղինակութիւնն ամրապնդելու համար վկայակոչում է նաեւ մեր օրերի մի սուսումնասիրութիւն¹⁴, որի աղբիւրը, սակայն, հենց նոյն «Լուսլի դատական վճիռների ժողովածու»-ի նոյն ժ հատորն է, ուրեմն՝ անարժէք:

Իր տարօրինակութեամբ անխուսափելիօրէն թերահաւատութիւն ներշնչող այս տեղեկութիւնը մեզ մզեց լծակելու՝ ցոյց տրուող աղբիւրների ստուգման աշխատանքին, որից եւ պարզուեց, որ «Լուսլի դատական վճիռների ժողովածու»-ի ժ հատորում վճիռների բնագրերը չեն հրատարակուել, այլ միայն վաւերագրերի ցուցակները լեհերէն լեզուով՝ նրանց բովանդակութիւնը յայտնող համառօտ տեղեկութիւններով: Հատորի 60-րդ էջի վրայ գտնուում է ցուցակի № 906 նկարագրութիւնը, որը վերաբերում է երկու աղաների խնդիրը շօշափող վաւերագրին: Անա այդ նկարագրութեան հայերէն թարգմանութիւնը:

«906. Կրակովում, 19 մայիսի 1551 թ., լեհաց թագաւոր Սիգիսմոնդ Աւգոստոսը՝ Լուսլի հայոց պատրիարք Ստեփանոսին, որպէսզի նա իրենց մօրը վերագարձնի յունագաւառն այն երկու աղաներին, որ նա խլել էր կաթողիկէ գաւառնանքին դարձնելու համար»:

Այս ծանօթագրութեան վերջում նշուում է, որ նկարագրուող անտիպ վաւերագիրը, որը լատիներէն է, գտնուում է Լուսլի Բեռնարդինեան կոչուած գիւանատան (Archivum Bernardinum) Լուսլեան ամրոցի գիւանում (Archivum Castri Leopoliensis), հատոր 328, էջ 666-667:

Ուրեմն՝ այս վաւերագիրը Սիգիսմոնդ Բ Աւգոստոսի մի նամակն է, գրուած 1551 թուականի մայիսի 19-ին, նամակ, որով նա Սալմաստեցուն յանձնարարում է յունագաւառն համայնքին վերագարձնել յիշեալ աղաներին: Բայց Պետրովիչն, իրեն յատուկ նկատառումով, հայ ընթերցողին ցոյց չի տալիս բուն՝ արքայական վաւերագիրը¹⁵ եւ միայն հետադաշում է, որ լատին ընթերցողի համար ամբողջութեամբ հրատարակում է նրա լատիներէն բնագիրը¹⁶: Իսկ այդտեղից ի՞նչ է պարզուում մեզ համար:

Նամակն տսւում է, որ յունագաւառնների՝ Հալիչի, Լուսլի եւ Կամենիցի առաջնորդ Արսէն Բալաբանի եւ Լուսլի արեւելեան ծէսով հայերի պատրիարք Ստեփանոսի (Stepan patriarcha ritus orientalis Armenorum civitatis Leopoliensis) միջև վէճ էր առաջացել «յունական մկրտութիւնից հայկականի դարձուած ինչ-որ աղաների խնդրով» (occasione quorundam puerorum in baptismum Armeniorum ex graeco translatorum), այսինքն՝ իբրեւ հայ վերամկրտուած աղաների խնդրով, խնդիր, որն ընկել էր թագաւորի իրաւարարութեանը, եւ վերջինս Ստեփանոսին գրում էր, թէ այդ աղաներն իրենց հարազատ մօրից խլուելով «մկրտութեամբ ձեր հայկական ծէսի գաւառնանքին են դարձուել [եւ] օծուել են ձեր ծէսով» (in fidem ritus vestri armenici transtulissent baptismo [ac] juxta ritum vestrum unxissent)¹⁷:

¹² Անդ, էջ 44 եւ 108; PChA p. 97 e 101:

¹³ «Akta Grodzkie i Ziemskie», t. X, Lwów, 1884, str. 60, № 906.

¹⁴ K. Chodynicki, «Kos'ciół prawosławny a Rzeczpospolita Polska; Zarys historyczny 1370-1632», Warszawa, 1934, str. 93.

¹⁵ Հմմտ. ՊՍՍ էջ 44:

¹⁶ PChA p. 97-98.

¹⁷ Բնագրի այս մասն ամբողջութեամբ բերենք, որպէս զի աւելի պարզ լինի ընթերցողի համար. «Exponi fecit nobis venerabilis Arsenius Balaban Haliciensis, Leopoliensis, Camenecensisque vla-

Տեսնում ենք, որ այստեղ «կաթոլիկ դաւանանքին դարձնելու» խնդիր չկայ, այլ պարզապէս՝ «հայադաւան դարձնելու»։ Եւ, իրօք, ուրիշ ի՞նչ կարող է նշանակել «հայկական ծէսի դաւանանք» արտայայտութիւնը, եթէ ոչ հայադաւանութիւն։ Իսկ «կաթոլիկ դաւանանքին դարձնել» խօսքը գտնուում է այն № 906 լեհերէն նկարագրութեան մէջ, որ ժողովածուի կազմող-խմբագրողը նուիրել է արքայական այդ լատիններէն վաւերագրին։ Նշանակում է՝ ժողովածուի կազմողի շարագրած տեղեկութիւնը, որ Պետրովիչը մեզ ներկայացրել էր որպէս պատմական աղբիւր, չի համապատասխանում Սիգիսմոնդ Աւգոստոսի նամակի բովանդակութեանը։ Ուստի եւ այստեղ, իրաւամբ, կարելի է ընդհանրապէս հարց դնել, թէ, ճշգրտութեան առումով, արդեօք որքանո՞վ են վստահելի այս ժողովածուի լեհերէն գրուած ծանօթագրութիւնները։ Իսկ այդ մասին Պետրովիչն ինքն արդէն յայտնել էր իր կարծիքը, երբ մեր նոյն Սալմաստեցուն վերաբերող մի ուրիշ՝ 19 դեկտ. 1550 թուակիր թագաւորական վաւերագրի մասին էր խօսում, ասելով, թէ այնտեղ «դատական վճիռներու խմբագիրը լաւ հասկցած է վերոյիշեալ արքայական առանձնաշնորհումին բուն իմաստը»¹⁸ կամ, ինչպէս իր իտալերէն հրատարակութեան մէջ էր կրկնում Պետրովիչը, «կազմողը չի հասկացել խնդրոյ առարկայ արքայական արտօնագրի իմաստը»¹⁹, եւ իր թէ՛ հայերէն, թէ՛ իտալերէն հրատարակութիւններում ամբողջութեամբ բերում էր իսկական վաւերագիրը՝ իր այս կարծիքը հաստատելու համար։ Իսկ ներկայ դէպքում Պետրովիչն ինչո՞ւ է փութկոտութեամբ առաջ քաշում կազմողի «կաթոլիկ դաւանանքին դարձնելու նպատակով» խօսքը, երբ գիտի, որ դա՛ էլ սխալ է, եւ զլանում է հայ ընթերցողին ներկայացնել բուն վաւերագիրը, որի պատճէնն իր ձեռքի տակ է եւ որը տեսնելի կը դարձնէր այդ սխալը։

Առաջ դնանք մի քայլ եւս։

Պետրովիչը տիրապետում է լատիններէն լեզուին, բայց տուեալ դէպքում ժողովածուի կազմողին չի առարկել, թէ լատիններէն *ritus* բառը նշանակում է ոչ թէ դաւանանք, այլ ծէս։ Ընդհակառակն՝ լեւելեայն հաւանութիւն է տուել, որովհետեւ դա յարմար է «կաթոլիկ դաւանանքին դարձնելու» համար։ Սակայն տեսնում ենք, որ Պետրովիչը, բուն վաւերագիրը քննելիս, ուղեցել է *ritus* բառը հասկանալ նրա իսկական՝ ծէս իմաստով եւ *Armeni ritus orientalis* (արեւելեան ծէսով հայեր) անուան տակ հասկանալ լատինադաւան հայեր, որոնք արեւելեան (հայկական, ազգային) ծէսով էին վարուում, որպէս թէ ի տարբերութիւն այն լատինադաւան հայերի, որոնք թողել էին ազգայինը եւ վարուում էին արեւմտեան (լատինական) ծէսով։ Իսկ այս ձեւով՝ Լուովի հայերը երկու դէպքում էլ գուրօ կը գային որպէս լատինադաւան։ Ինչպէս երեւում է, այսպիսի ելակէտով է, որ Պետրովիչն ուզում է արդարացի ցոյց տալ ժողովածուի կազմողին, որպէսզի Լուովի արեւելեան ծէսով հայերի (իմա՝ լատինադաւանների) պատրիարք Սալմաստեցին կարողանայ հանդէս գալ յունադաւան երեխաներին իբր թէ լատինադաւան դարձնող։

Աւելորդ է ասել, որ այսպիսի մօտեցումը քննադատութեան չէր գիմանայ, քանի որ, ինչպէս ի պատմութենէ գիտենք, Լուովի արեւելեան ծէսով հայերը լատինադաւան չէին, այլ հայադաւան։ Այդպէս էր գրութիւնը մինչեւ 1630-ական թուա-

dica quod tempore nuper transacto Dominatio Tua, seu officialis Illius in spiritualibus, in civitate Leopoliensi, certos quosdam pueros duos sexus masculini fidei graecae, in minorennitate existentes, ab illorum legitima matre violenter rapisset ac in fidem ritus vestri armenici transtulissent baptismo [ac] iuxta ritum vestrum unxissent" (Իերարդոյ Արսէն Բալաբանը, որը Հալիչի, Լուովի եւ Կամենիցի առաջնորդն է, մեզ տեղեկագրեց, որ վերջերս Քո Տէրութիւնը, եւ կամ՝ Լուով քաղաքում հոգեւոր գործերի գծով նրա պաշտօնատարը, իրենց հարազատ մօրից բռնի խլել է արական սեռի երկու անչափահաս երեխաների, որոնք յունական դաւանանքին են պատկանում, եւ նրանք մկրտութեամբ ձեր հայկական ծէսի դաւանանքին են դարձուել [եւ] օծուել են ձեր ծէսով)։

¹⁸ ՊՍՍ էջ 32։

¹⁹ PChA p. 96. Իսկ ձեռագրի լուսապատճէնը՝ 181։

կանները, երբ սկիզբ առան հայերի բռնի կաթողիկոսացման ձեռնարկումները: Իսկ մինչև այդ՝ եթէ լեհահայ գաղութում պատահում էին լատինադավանութեան յարած անհատներ, նրանց ո՛չ հայ անունն էին տալիս, ո՛չ էլ անուանում էին արեւելեան ծեսով եւ կամ արեւմտեան ծեսով: Հենց Պետրովիչի կողմից վկայակոչուած լատինական այնպիսի աղբիւրներում, որոնք խօսում են Լուսովի հայերի գործերի մասին, գեռեւս ժ. Դ. Գարի երկրորդ կէսում հայ տեւով հասկանում էին միայն հայադավաններին. այդ աղբիւրների ընձեռած փաստերի հիման վրայ Պետրովիչն ինքը, մի այլ առիթով, գտնում էր, որ «կաթոլիկեայ տերմինը դարձել էր լատին-ի համանիշ. իսկ հայ տերմինն՝ իմաստով նոյն էր դարձել ներձուածող տերմինի հետ», եւ մարդիկ այդ անում էին, ինչպէս եզրակացնում է նոյն Պետրովիչը. «յաճախ շփոթելով տարբեր ծէսերը տարբեր դավանանքների հետ»²⁰:

Բայց թողնենք Պետրովիչի մօտեցման եղանակների հարցը: Մասնագէտներին յայտնի է, որ լատինական աղբիւրներն Armeni ritus orientalis (արեւելեան ծեսով հայեր) կամ պարզապէս Armeni orientales (արեւելեան հայեր) անուանումով միշտ հասկանում են հայադավան հայերին, որոնց ի տարբերութիւն, լատինադավաններին անուանում են Armeni uniti (միացեալ հայեր): Եւ այդպէս էլ ընդհանրացած է եւրոպական պատմագիտութեան մէջ, ինչպէս տեսնում ենք, օրինակ, հետեւեալ աշխատութեան վերնագրում. D. Dan, «Die orientalischen Armenier in der Bukowina», Czernowitz, 1890²¹: Այս գիրքը նուիրուած է Բուկովինայի հայադավան հայերի ուսումնասիրմանը:

Գուցէ անհրաժեշտ է նաեւ յիշել, որ այսպիսի խնդիրներում Հռոմէական Եկեղեցու տեսանկիւնից կայ նաեւ կանոնականութեան հարց: «Կաթողիկոսայ հանրագիտարան»-ում, օրինակ, մկրտութեան հարցերին նուիրուած յօդուածը բացայայտօրէն տեսնում է, որ արեւելեան եկեղեցիների մատակարարած մկրտութիւններն անպայման վաւերական են եւ կրկնելի չեն²²: Նոյն հանրագիտարանի մի ուրիշ յօդուածում, ուր «քրիստոնէական Արեւելք» հասկացութիւնն է պարզարանուում, ասում է, որ արեւելեան եկեղեցիներից էին Բիւզանդականը եւ նրանից ծագած եկեղեցիները, ի թիւս որոնց՝ սլաւոնականը (ռուսներ, ուկրաինացիներ եւ այլն)²³, որոնց բոլորին յաւանդական էին անուանում:

Արդ՝ որքանով կարելի է հաւատալի համարել, թէ «եռանդուն կաթողիկէ» Ստեփանոս Սալմաստեցին, Հռոմէական Եկեղեցուն ծառայութիւն մատուցելու համար, ստնակոխ անէր նրա ունեցած կանոնական կարգերը, այն էլ հենց նոյն եկեղեցու բացարձակ իշխանութեան սահմաններում գտնուող Լեհաստանում: Եթէ որեւէ մէկը ուզենար կաթոլիկ դարձնել այդ աղաներին՝ մկրտութեան հարց արգէն չկար յունադավանների համար: Մեզ թուում է, որ բաւական է այսքանը:

Այսպիսով՝ անտարակուսելի է, որ Սալմաստեցին, լինելով հայոց կաթողիկոս, փորձ էր կատարել յունադավան ուկրաինացի երեխաներին հայադավան հայ դարձնելու եւ ոչ թէ, որպէս լատինական եկեղեցու գործիչ, նրանց կաթոլիկ դարձնելու՝ ինչպէս ներկայացնում է Պետրովիչը՝ օգտուելով «Լուսովի դատական վճիռների ժողովածու»-ն կազմողի տգիտաբար կատարած սխալից:

²⁰ PChA p. 16.

²¹ Այս գիրքը թարգմանուած է հայերէն. Դեմետրիոս Տան (Դան), «Արեւելեան Հայք ի Պաշտօնի» (Թարգմ. Հ. Գրիգորիս Գալեմքեարեան), Վիեննա, 1891:

²² «Enciclopedia Cattolica», vol. II, Città del Vaticano, 1949, p. 1045.

²³ Ibidem, vol. IX, 1952, p. 309-310.

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՍԱԼՄԱՍՏԵՅՈՒ ՄԱՀՈՒԱՆ ԹՈՒԱԿԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Մեր «Դիտողութիւններ» յօդուածի կարեւոր կէտերից մէկն էր Ստեփանոս Սալմաստեցու մահուան թուականի հարցը:

Սալմաստեցու մահուան թուականը որոշելու հարցում, ինչպէս տեսել էինք, կարեւոր նշանակութիւն ունէին Առաքել Դաւրիթեցու հաղորդած տուեալները, որոնց համաձայն Սալմաստեցին դեռ կենդանի էր 1557 թուականին: Դաւրիթեցու տուեալների արժանահաւատութիւնը Սալմաստեցու շրջանի կաթողիկոսների ժամանակագրական հարցերում՝ վեր է ամէն կասկածից, որովհետեւ դրանք հիմնուած են ձեռագրերի յիշատակարանների վրայ: Նա իր «Պատմութեան» մէջ յիշատակուած այս կամ այն դէպքի թուականները նշելիս՝ կարող է, իր ձեռքի տակ եղած աղբիւրների վրայ յենուելով, սխալուել: Բայց այստեղ՝ խնդիրն այլ է: Ձեռագրերի յիշատակարանների վրայ յենուելիս՝ նա չէր կարող սխալուել, որովհետեւ յիշատակարաններում գտած տուեալներով նա ոչ թէ կաթողիկոսների իշխանութեան սկիզբն ու վերջն է նշում, այլ միայն յիշատակման թուականները:

Արեւիկոսը, որը շատ մօտիկ յարաբերութիւնների մէջ էր եղել Հռոմում Սալմաստեցու հետ, գրում է, որ նա 1550 թուականին մեկնելով այնտեղից, «գնաց Կարուս Ե կայսեր մօտ՝ Լեհաստանի եւ Մոսկովիայի վրայով հայրենիք վերադառնալու համար»²⁴: Բայց Արեւիկոսը տեղեկութիւն չունի, թէ ինչպիսի՞ ընթացք ունեցաւ այդ ուղեւորութիւնը: Արեւիկոսի վկայութեանը հետեւելով՝ Հ. Մ. Չամչեանը կըրկնում է, որ 1550 թուականին Սալմաստեցին Հռոմից անցաւ Գերմանիա՝ Կարուս Ե կայսրին այցելելու, եւ նրա ուղեւորութիւնը հասցնում է մինչեւ հայրենիք. «Եւ ապա անցեալ ընդ Լեհաստան եւ ընդ Մոսկովստան՝ եկն հասա ի յաջորդ ամի յաշխարհն Հայոց»²⁵, այսինքն 1551 թուականին²⁵:

Ըստ երեւոյթին Չամչեանը 1553 թուակիր մի յիշատակարանի վրայ է յենուում իր այս լրացումը կատարելու համար, եթէ երբեք ուրիշ աղբիւր չունի: Սալմաստեցու մասին նա գրում է, թէ «իբրեւ եմուա յէջմիածին, ընկալաւ զնա փառօք Միքայէլ կաթողիկոս [Սեբաստացի], եւ ետ նմա զառաջին պատիւ նորին եւ զնախազանութիւն. ուստի եւ ի յիշատակարանի միում գրեալ ի նոյն առուրս ի թուին Հայոց ՌԲ, այն է յամի տեառն 1553, նա ինքն Ստեփանոս յիշի իբրեւ կաթողիկոս Հայոց»²⁶:

Այստեղ մեր խնդիրն այն չէ, թէ Ստեփանոս Սալմաստեցին էջմիածին վերադարձել էր կամ ոչ, այլ այն, թէ նա, ըստ մի յիշատակարանի, 1553 թուականին կենդանի էր եւ յիշատակուում էր որպէս հայոց կաթողիկոս: Իբրեւ այդպիսին՝ նա յիշատակուում է նաեւ Դաւրիթեցու առաջ բերած ձեռագրական տուեալներով՝ մինչեւ 1557 թուականը, ինչպէս տեսանք արդէն: Մենք դեռ ունենք նաեւ Յովհաննիսուկ Մշեցու վկայութիւնն այն մասին, որ Սալմաստեցին 1555 թուականին կենդանի էր եւ Լուովում առաջնորդ էր կարգել Գրիգոր Վարագեցուն: Այս բոլորը ժխտուած են համարուում Պետրովիչի կողմից, թէեւ ժխտման փաստարկումները մեզ չեն համոզում: Այնու ամենայնիւ, եթէ նոյնիսկ մի կողմ դնենք այս բոլորը՝ որպէս արտաքին կամ կողմնակի տուեալներ, որոնք, ըստ Պետրովիչի, կարող են արժէք չենրկայացնել, մենք ունենք ներքին տուեալներ, որոնք Սալմաստեցու կենդանի լինելու ապացոյցն են տալիս 1550-ական թուականների ամբողջ ընթացքում եւ նոյնիսկ 60-ական թուականներին:

24 S. - E. Assemanus, p. 60.

25 Հ. Մ. Չամչեան, էջ 518:

26 Անդ, էջ 518 - 519:

Հ. Մ. Բժշկեանը, որ 1830 թուականին հրատարակել է *Լեհաստանի հայկական գաղութներում կատարած իր որոնումների արդիւնքները*, այսպէս կոչուած «*Լուսով-եան յիշատակարան*»-ից բերում է մի հատուած, ուր, Սալմաստեցու մասին խօսուելով, յիշատակում է նրա կտակը՝ հետեւեալ տեղեկութեամբ. «Գոյ նաեւ իւր կտակ, յորում յիշէ թէ սրբազան հայրապետն Հռովմայ առաքեալ է զինքն առ Ֆէրաինան տոս կայսր Գերմանացոց, առ որում եկաց ամիսս չորս»²⁷։ Բժշկեանից դեռ 60 տարի առաջ, Յովսէփ Եպիփան Մինասովիչը իր «*Յիշատակարանք հայոց ազգի, թագաւորութեան եւ թագաւորների մասին*» անտիպ աշխատութեան մէջ նոյն տեղեկութիւնն էր տալիս՝ քաղելով մի աւելի հին աղբիւրից՝ Յիսուսեան ընկերութեանը պատկանող մի լատին անանուն հեղինակի գրածից, թէ «կարելի է տեսնել նաեւ [Ստեփանոսի] կտակը՝ նրա [ստեփան] կնիքով, որում պատմում է, թէ ինչպէ՛ս է սրբազան քահանայապետի կողմից ուղարկուել Ֆերդինանդ կայսեր մօտ եւ չորս ամիս մնացել այնտեղ, եւ յետոյ Լէսպոլիս վերադարձել»²⁸։ Պետրովիչն այս երկու աղբիւրներն էլ յիշատակում է՝²⁹ ասելով, որ նրանց մէջ «ինչ ինչ մանրամասնութիւններ թէեւ անճիշտ կը թուին, բայց չեն հակասեր պատմական ճշմարտութեան, այլ կը կարօտին բացատրութեան»։ Եւ տալիս է իր բացատրութիւնը։ «Արդարեւ, — գրում է նա, — կարողութեան կայսրը (1500–1558), որդին Փիլիպպոս Գեղեցիկի, Աւստրիայ արքեպիսկոպոսին, եւ Յովհաննա Լափացցայի, ժառանգած էր, ի միջի այլոց, նաեւ Հապսպուրկներու կալուածներու իրաւունքը։ Սակայն 1521-ին ան թողուց Աւստրիացոց կալուածներու ժառանգութիւնը ի նպաստ կրտսեր եղբորը, Ֆէրաինանտի (1503–1564), որ անոնց թագաւոր եղաւ եւ 1558-ին ալ կայսր։ Ասկից առաջ եկած են յիշեալ վկայութիւններու մէջ այդ անճշտութիւնները»։ Եւ այդ անճշտութիւնների վերաբերեալ որպէս բացատրութիւն՝ Պետրովիչը ենթադրում է, որ Սալմաստեցին հայկական հարցով կարողութեան Ե-ին դիմելիս, պէտք է գիմած լինի նաեւ Ֆերդինանդ թագաւորին³⁰։

Նախ ասենք, որ Բժշկեանի եւ Մինասովիչի գրածները ոչ թէ վկայութիւններ են, ինչպէս համարում է Պետրովիչը, այլ աղբիւրներ, որոնք մեզ հաղորդում են Սալմաստեցու ձեռքով գրուած կտակի պարունակութիւնը. ուրեմն՝ վկայութիւնը Սալմաստեցու գրչից է։ Երկրորդ՝ նկատենք, որ այստեղ անտեղի է խօսել անճշտութիւնների մասին։ Ստեփանոս Սալմաստեցու կտակը, ըստ երկու աղբիւրների, պարզապէս ասում է, որ պապը Գրան ուղարկել է Ֆերդինանդ կայսեր մօտ, առանց ասելու, թէ ո՛ր պապն էր ուղարկողը եւ ո՛ր թուականին։ Այսքան փոքր եւ այսքան պարզ տեղեկութեան մէջ աւելորդ կը լինէր որոնել պատմական անճշտութիւններ։ Բայց Պետրովիչը իր հաշիւներով ինքն է ստեղծում անճշտութիւնները։ Ելակէտ ընդունելով Արեւիկոսի այն վկայութիւնը, թէ Սալմաստեցին 1550 թուականին Յուլիոս Գ-ի յանձնարարագրով Հռոմից մեկնել էր՝ Գերմանիայի կայսր կարոլոս Ե-ի մօտ գնալու համար³¹, Պետրովիչը բնականօրէն հետեւեցնում է, որ նա, Սալմաստեցին, այդ թուականին Գերմանիայի կայսերական դահլիճի վրայ պիտի գտած լինէր կարոլոս Ե-ին (1519–1558 թթ.)³² եւ ոչ թէ նրա կրտսեր եղբայր Ֆերդինանդ Ա-ին, որն այդ ժամանակ ոչ թէ Գերմանիայի կայսր էր, այլ Բոհեմիայի թագաւոր (1527–1558 թթ.), եւ հետագայում է միայն, որ կարոլոս Ե-ին յաջորդեց որպէս կայսր (1558–1564 թթ.)³³։

27 Հ. Մ. Բժշկեան, «Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան», Վենետիկ, 1830, էջ 107։

28 J. E. Minasowicz, «Memorabilia de gente, regno, regibusque Armeniæ», Bibliotheca Apostolica Vaticana, Cod. Vat. Lat. № 12561, p. 122.

29 ՊՍՍ էջ 45–47։ PChA p. 98–99.

30 ՊՍՍ էջ 47։ PChA p. 99.

31 Նրա ելակէտն իրօք այդ է. «Ստեփանոս Սալմաստեցի 1550-ի ապրիլի վերջերը . . . ուղղուեցաւ դէպի Վիեննա . . . Միայն գիտենք աւանդութենէ՝ թէ Հայոց կաթողիկոսը Վիեննայի արքեպիսկոպոսի մօտ չորս ամիս մնացած է»։ տես ՊՍՍ էջ 31։ PChA p. 95–96.

32 Տես «The Encyclopædia Britannica», 14th ed., vol. V, New York, 1929, p. 260–261.

33 Ibidem, vol. IX, New York, 1929, p. 165–166.

Պետրովիչի հենց յիշեալ ելակէան է, որ նրան մղել է կտակի տեղեկութեան մէջ տեսնելու հակասութիւն եւ այն վերացնելու համար ենթադրութիւն անելու, թէ Սալմաստեցին 1550 թուականին պիտի միաժամանակ այցելած լինի Կարսուս ե կայսրին եւ Ֆերդինանդ թագաւորին:

Բայց Պետրովիչը չի նկատում, որ իր ստեղծած հակասութիւնն ամենեւին էլ չի լուծուում իր տուած մեկնաբանութիւններով, որովհետեւ կտակը Ֆերդինանդին տալիս է ոչ թէ քաղաւոր, այլ կայսր տիազոսը: Եթէ Սալմաստեցին 1550 թուականին գնացած լինէր միաժամանակ թէ՛ Գերմանիայի կայսեր մօտ եւ թէ՛ Բոհեմիայի թագաւորի, կտակում ինչո՞ւ լուծութեան պիտի մասնէր Կարսուս ե կայսեր անունը եւ յիշատակէր միայն նրան ենթակայ Ֆերդինանդ թագաւորի անունը, այն էլ նրան, Ֆերդինանդին, չպատկանող կայսր տիազոսով: Այս փաստերն ասում են, որ Սալմաստեցու կտակի ներքին արժէքի գնահատման մէջ նախ Պետրովիչի ելակէան է սխալ եւ ապա՝ այդ ելակէաի հետեւանքով առաջացած հակասութիւնը վերացնելու համար նրա տուած բացատրութիւնը, որը չի պարզաբանում եւ ոչ մի բան:

Ուրեմն, ըստ Սալմաստեցու կտակի, նա պապի կողմից ուղարկուել էր Ֆերդինանդ Ա կայսեր մօտ՝ անշուշտ 1558 թուականին կամ յաջորդ տարիներին, երբ կայսերական գահի վրայ էր Ֆերդինանդ Ա-ը: Այս հետեւութիւնն ամենեւին չի հակասում Արեւմտեան աշխարհի աշխարհագրագէտ Պլատինի 1550 թուականին Յուլիոս Գ-ից յանձնարարագիր էր ստացել Կարսուս Ե-ին ներկայանալու համար³⁴, որովհետեւ տարբեր դէպք է Արեւմտեան աշխարհագրագէտ Պլատինի 1550 թուականին ծրագրուած այդ ուղևորութիւնն առկա էր մնացած եղել մինչեւ Ֆերդինանդ Ա կայսեր (1558-1564 թթ.) օրերը: Իսկ թէ այս վերջին ժամանակաշրջանում կոնկրետ ո՞ր թուականին է այցելել Սալմաստեցին Ֆերդինանդ Ա-ին՝ յայտնի չէ: Սակայն այս ոլորտներում պարզ եւ անտարակուսելի է միայն մի բան՝ այն, թէ Սալմաստեցին դեռ կենդանի էր առնուադն 1558 թուականին, որ է Ֆերդինանդ Ա կայսեր ընտրութեան տարին:

Ստեփանոս Սալմաստեցին, ըստ իր կտակի, չորս ամիս մնացել է Ֆերդինանդ Ա-ի արքունիքում: Այս ժամանակամիջոցի նկատելի երկարութիւնը ցոյց է տալիս, որ նա բանակցութիւնների մէջ էր կայսեր հետ. բայց թէ ի՞նչ ընթացք են ունեցել այդ բանակցութիւնները եւ ինչո՞վ են աւարտուել՝ յայտնի չէ: Հ. Ն. Ակինեանը, որը Վիեննայի պետական գիւմարում նիւթեր չէր գտել 1550 թուականին Կարսուս Ե-ի հետ Սալմաստեցու տեսակցութիւն ունեցած լինելու վերաբերեալ («Վիեննայի պետական գիւմարը որ եւ իցէ յիշատակարան չէ պահպանած այս մասին, որչափ քննութիւնքս համոզեցին զիս») ³⁵, հաւանաբար որեւէ արդիւնքի կը հասնէր, եթէ իր ուսումները յառկացրած լինէր Ֆերդինանդ Ա-ի իշխանութեան շրջանին:

Այնուհետեւ 1560-ական թուականներին դարձեալ յիշատակութիւն կայ Ստեփանոս Սալմաստեցու մասին եւ այս անգամ տեղեկութիւնը վերաբերում է նրա մահունակին: Տեղեկութեան աղբիւրը Յիսուսեան հեղինակ Բ. Հերբեստն է, որը ժամանակակից է դէպքին: Հերբեստը, Լուովի հայերի հետ իր ունեցած շփումները նկարա-

³⁴ ՊՍՍ էջ 20-21 եւ 26-27: PChA p. 93 օ 180.

³⁵ Հ. Ն. Ակինեան, «Ազատութեան շարժումը Ժն - ԺԶ դարերուն Հայոց մէջ», Հանդես Ամսօրեայ, 1917/18, էջ 147:

գրելիս, 1566 թուականին գրում է, որ այնտեղ Սիմոն երէցը նրան ասել էր, թէ ճերբ, մի քանի տարի առաջ, Հռոմ էր գնացել իր եպիսկոպոսի հետ, որը հիմա Լուովում է թաղուած, վերջինս այնտեղ Ս. Պատարագ էր մատուցել հայկական ծէսով³⁶։ Հերբեստի այս վկայութիւնը յիշատակում է նաեւ Պետրովիչը՝ մի ուրիշ կապակցութեամբ եւ իրաւամբ գտնում, որ տկնարկուած եպիսկոպոսը հենց Սալմաստեցին է³⁷, բայց հաշուի չի առնում, որ «մի քանի տարի» ասելով կարելի է հաշուանալ 2-3 տարի, կամ՝ 3-4 տարի, կամ էլ շատ-շատ՝ 5-6 տարի, բայց ոչ 16 տարի, ինչպէս լուեկացի համարում է ինքը՝ Պետրովիչը, որպէսզի կարողանայ տանել կապել 1550 թուականի հետ։ Եւ սրանով մենք ժամանակակից Հերբեստի վկայութեամբ աղեկեւթիւն ենք ստանում այն մասին, որ Սալմաստեցին մահացել է 1560-ական թուականների սկզբի տարիներին եւ թաղուել է Լուովում։ Բացի այդ՝ Հերբեստի «մի քանի տարի առաջ» խօսքը միաժամանակ վկայութիւնն է այն ուղեւորութեան, որ Սալմաստեցին պիտի կատարած լինէր Լուովից դէպի Հռոմ, որպէսզի պապից յանձնարարագիր ստանար՝ Ֆերդինանդ կայսրին ներկայանալու համար։

Այժմ վերջինք, որ, ժամանակին, որոշ աղբիւրներում Սալմաստեցու մահուան որպէս տարեթիւ ցոյց տրուած 1551 եւ 1552 թուականների մասին խօսելիս, գրել էինք. «Մի շարք փաստեր մեզ ասում են, թէ յիշեալ քուակաճեցի՞ն Սահփանոս Սալմաստեցին չէր մահացել Լուովում եւ չէր թաղուել այնտեղ»³⁸։ Այդ հին հաւատածանն են վերաբերում վերեւում մեր ներկայացրած փաստերն ու փաստարկները։

ԼՈՒՈՎԻ ԴԱՄԲԱՆԱԿԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Պետրովիչն իր հայերէն գրքոյիցում Սալմաստեցու անունը կրող դամբանական արձանագրութիւնն առաջ է բերում մի քանի հրատարակուած տարբերակներով։ Սակայն դարձանալի է, որ նա անտեսում է ճշգրտութիւնները, այնինչ գրանք կարեւոր են։ Տեսնենք նրա նշած աղբիւրներից առաջին երկուսը։

Նախ բերենք հնագոյնը՝ Ս. Ստարովսկիու տուածը, ուղղակի իր աղբիւրից եւ ոչ թէ Պետրովիչից.

HOC SEPULCHRUM EST RNDI PATRIS STEPHANI, PATRIARCHAE MAIORIS ARMENIAE, QUI ROMAE FUT ET ADUENIENS LEOP. ANIMAM SUAM DEO TRADIDIT ANNO DOMINI 1551 DIE 14 IANUARIJ, IULIO SECUNDO PONTIFICI MAX. REDDIDIT OBEDIENTIAM³⁹.

Պետրովիչն այլափոխում է այս արձանագրութիւնը՝ տառերով գրուած Iulio Secundo (Յուլիոս Երկրորդին) անունը սրբագրելով եւ դարձնելով հռոմէական թրւանշաններով գրուած Julio III (Յուլիոս Երրորդին)⁴⁰։

Իսկ ինչո՞ւ համար է կատարուել այդ փոփոխութիւնը։ Կարելի է մտածել, թէ դա արուած կը լինի պարզապէս արձանագրութեան «սխալն» ուղղելու համար, այն հաշուով, որ 1551 թուականին պապական գահի վրայ գտնուողը ոչ թէ Յուլիոս Երկրորդը (1503-1513 թթ.) էր, այլ Յուլիոս Երրորդը (1550-1555 թթ.)։

Մենք դժուարանում ենք այդպիսի թիկեւ մօտեցում վերագրել փորձառու պատմաբան Պետրովիչին, բայց չենք դժուարանում նկատել, որ նա ակնյայտօրէն

³⁶ B. Herbst, «Wypisanie drogi», MLUR, vol. 5, str. 4-8.

³⁷ PChA p. 148.

³⁸ Էջմիածին, 1956, № 11-12, էջ 76։

³⁹ S. Starovolscius (Starowolski), «Monumenta Sarmatorum, viam universæ carnis ingressorum», Cracoviæ, 1655, p. 300.

⁴⁰ Տե՛ս ՊՍՍ էջ 49-50։

սքողել է արձանագրութեան մէջ դառնուող այդ անմարտելի «սխալը», նկատի ունենալով, որ դա արձանագրութեան կեղծ լինելու ապացոյցներէն մէկն է եւ խոչընդոտ է հանդիսանում Պետրովիչի հաշիւներին: Պետրովիչը անհրաժեշտ է համարել կամովին հեռացնել այդ խոչընդոտը ընթերցողի աչքից:

Պետրովիչի այս մտահոգութիւնն աւելի է ակնհերեւ դառնում, երբ նա սկսում է զբաղուել արձանագրութեան այն օրինակով, որ հրատարակել է Կ. Նիեսիեցկին:

Պետրովիչն այստեղ, Ստարովոյսկու օրինակից յետոյ, բերում է Նիեսիեցկու օրինակը.

HOC SEPULCHRUM EST REVERENDISSIMI PATRIS STEPHANI
PATRIARCHAE MAIORIS ARMENIAE, QUI ROMAE FUT, ET
LEOPOLIM ADVENIENS, ANIMAM SUAM DEO TRADIDIT 1551⁴¹.

Ինչպէս տեսնում ենք՝ այստեղ չկայ Ստարովոյսկուց ծանօթ «die 14 Ianuarij, Iulio Secundo Pontifici Max. reddidit obedientiam» յաւելումը. իսկ այդ հանգամանքը մտահոգում է Պետրովիչին եւ նա հետամուտ է լինում մի կերպ դարձանելու Նիեսիեցկու բնագրի այդ «թերութիւնը»:

Մի քանի տարի յետոյ՝ Պետրովիչը Լեհաստանի հայոց եկեղեցական պատմութեանը նուիրած իտալերէն իր հատորում նորից է բերում Նիեսիեցկու բնագիրը, բայց այս անգամին՝ իրեն համար ցանկալի յաւելումով.

HOC SEPULCHRUM EST REVERENDISSIMI PATRIS STEPHANI
PATRIARCHAE MAIORIS ARMENIAE, QUI [ROMAE FUT ET]
ADVENIENS LEOPOLIM, ANIMAM SUAM DEO TRADIDIT A. D.
1551, 14 JANUARIJ, JULIO II PONTIFICI REDDIDIT OBEDIEN-
TIAM⁴².

Սակայն՝ ինչպէ՞ս էր կատարուել այս գիւտը:

Պետրովիչը թէեւ աղբիւր էր ցոյց տալիս դարձեալ Նիեսիեցկու հրատարակութիւնը, բայց այնտեղ, ինչպէս արդէն տեսանք, գոյութիւն չունէր այդ յաւելումը: Պարզուում է, որ Պետրովիչը յետին ժամանակների լեհացի հեղինակ Թ. Գրոմնիցկու մի գրքից է վերցրել այդ կարկատեալ օրինակը⁴³: Ուրեմն՝ Նիեսիեցկու բնագրում կատարուած այդ աղաւաղման հեղինակը Գրոմնիցկին է, բայց հետաքրքիրն այդ չէ, այլ՝ այն, որ Պետրովիչը այս անգամ ձեռնառու է համարել՝ բերել հենց այդ աղաւաղումը⁴⁴:

Ահա թէ Պետրովիչի աշխատութիւններում ինչպէ՞ս են եղծուել Լուովի դամբանական արձանագրութեան այն հնագոյն երկու օրինակները, որոնք յայտնի են Ս. Ստարովոյսկու եւ Կ. Նիեսիեցկու հրատարակութիւններով: Այդ դործում Պետրովիչի գլխաւոր մտահոգութիւնը եղել է այն, որ Յուլիոս Երկրորդ պապը դառնայ Յուլիոս Երրորդ, որպէսզի ժամանակակից դառնայ Սալմաստեցուն եւ այդպիսով «Մեծ Հայոց պատրիարք Ստեփանոսի» անունը կրող արձանագրութեան մէջ ներքին հակասութիւն չմնայ, քանի որ նրա հարադատութիւնից է կախուած Սալմաստեցու մահուան տարին ընդունելը որպէս 1551:

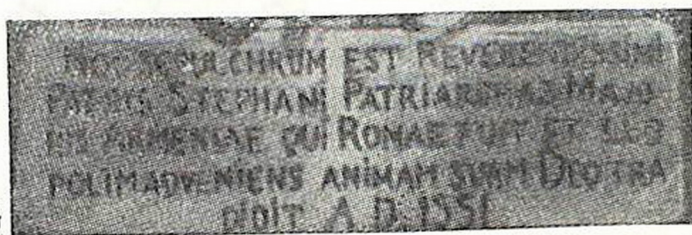
41 K. Niesiecki, «Korona polska», t. I, pt 1, Lwo'w, 1728, s. 95. Այս երկի Բ հրատարակութիւնը եղել է հետեւեալ խորագրով՝ «Herbarz polski», t. I, Lipsk, 1839, s. 108. Պետրովիչը օգտագործել է միայն Բ հրատարակութիւնը:

42 PChA p. 88.

43 Tad. Gromnicki, «Ormianie w Polsce; ich historia, prawa i przywileje», Warszawa, 1839, s. 21.

44 Ուշագիւր ստուգումներ կատարելով՝ պարզեցինք, որ այդ յաւելումը գոյութիւն չունի Նիեսիեցկու երկի ոչ առաջին, ոչ էլ երկրորդ հրատարակութիւնում: Գրոմնիցկին ինքն է կատարել այդ յաւելումը՝ հաւանաբար Ստարովոյսկու հետեւողութեամբ:

Այդ արձանագրութեան կեղծ լինելու մասին մենք տակաւին տսելիքներ չափ կ'ունենանք: Այստեղ միայն տսենք, որ «Ստեփանոս Սալմաստեցու մահուան» արձանագրութիւնը կամ տապանադիրը հովուերգական կեանք է ունեցել, ժամանակի ընթացքում դիմափոխութիւնների է ենթարկուել: Հնագոյն օրինակը, ինչպէս տեսանք, 1655 թուականին Ս. Ստարովսկսկու հրատարակածն էր. 1728 թուականին Կ. Նիեսիեցկու հրատարակածը՝ դրա բարեփոխուած մի տարբերակն էր: Հետագայում, մի ժամանակ, այդ տապանադրի քարը անյայտացել էր, չգիտես՝ ե՞րբ, ինչո՞ւ եւ ինչպէ՞ս, եւ անդի էր տուել ենթագրութիւնների, թէ մօտաւորապէս ի՞նչ ձեւով կարող էր եղած լինել նրա բնագիրը⁴⁵: Աւելի ուշ ժամանակներում, — թէ ե՞րբ՝ այդ եւս յայտնի չէ, — նոր տապանադիր է փորագրուել՝ բառացիօրէն Նիեսիեցկու տուած բնագրի հիման վրայ, միայն մի տարբերութեամբ, որ «1551» թուականից առաջ աւելացուել է երկու սկզբնատառ՝ A. D. (այսինքն՝ «յամի Տեառն»):

HOC SEPULCHRUM EST REVERENDISSIMI
PATRIS STEPHANI PATRIARCHAE MAJO
RIS ARMENIAE QUI ROMAE FUIT ET LEO
POLIM ADVENIENS ANIMAM SUAM DEO TRA
DIDIT A. D. 1551

Այս է, որ գոյութիւն ունի մինչեւ այսօր, զուգորդուած՝ մի անանուն լատինատիպ քանդակի հետ, որին աւանդաբար, — եւ նոյնպէս յայտնի չէ, թէ ո՞ր ժամանակուանից, — «Ստեփանոս կաթողիկոս Սալմաստեցի» անունն են տուել ու տալիս: Արձանագրութեան քարն ու այդ քանդակը չեն դանդաղում որեւէ գերեզմանի վրայ, այլ երկուսը միասին տաճարում ուղղահայեաց դիրքով կանգնեցուած են պատին ու ամրացուած նրա մէջ. տակը՝ արձանագրութեան քարն է, իսկ վրան՝ քանդակը, այնպէս որ առաջինը կարծես պատուանդան է ծառայում երկրորդին, բայց ուշագիշտ աչքը կարող է նկատել, որ լայնութեան փոքր չափեր ունեցող՝ արձանագրութեան քարը չի կարող պատուանդանը լինել լայնութեան աւելի մեծ չափեր ունեցող մի քանդակի: Այսու ամենայնիւ որեւէ մէկը մինչեւ այսօր հաշուի չի առել, որ դրանք իրար հետ կապ չունեցող երկու տարբեր յուշարձաններ են, որոնք, միասնական համարուելով, առեղծուած են դարձել Լեհաստանի հայ գաղութի պատմութեան մասնագէտների համար: Այդ առեղծուածի մէջ թափանցելու համար՝ պէտք է առանձին վերցնել արձանագրութիւնը, աւելի ճիշտը՝ այդ արձանագրութեան նախնական՝ ստարովսկսկեան տարբերակը, որը, իր 1551 թուականով եւ Յուլիոս Երկրորդ պապի անուն յիշատակութեամբ, յայտնի հակասութիւն է ներկայացնում, հակասութիւն, որը չարշարել է Պետրովիչի միտքը. բայց մեզ համար ամենակարեւորն այդ «հակասութիւնն» է:

Առեղծուածի լուծման բանալին պէտք է որոնենք Յուլիոս Բ-ի հետքերով: Յուլիոս Բ պապը գահակալել է 1503–1513 թթ., իսկ Ստեփանոս Սալմաստեցին այս

45 S. Baracz, «Rys dziejo'w ormian'skich», Tarnopol, 1869, s. 112, nota 116. Հմմտ. ՊՍՍ էջ 52: Անհետացման մասին մեզ յայտնի են փաստեր Նաեւ այլ աղբիւրներից:

չըջանում տակաւին չէր երեւացել պատմութեան բնմի վրայ. հետեւաբար, եթէ մենք կանգ առնենք այն իրողութեան վրայ, թէ Լուսվի արձանագրութիւնը մեզ զուգորդուած է ներկայացնում Սեփանոս եւ Յուլիոս Բ անուանեալը, ապա հետազոտութեան ուղու վրայ կը պատահենք Յուլիոս-Բին ժամանակակից մի ուրիշ Ստեփանոսի, որն այս առումով ուշագրութեան չի առնուել մինչեւ այժմ: Դա Ռոշըայի ժամանակագրութեան մէջ 1485 թուականից սկսած սրպէս Լուսվի թեմակալ յիշատակուող Ստեփանոս արքեպիսկոպոսն է: Լուսվի թեմի պատմութեան հետազոտութեանը նուիրուած մի քանի ուսումնասիրութիւններում այս Ստեփանոսին անուանում են Սեփանոս Ա, այն հաշուով, որ հետադայում Սալմաստեցին եւս, ըստ ոմանց, բազմել է Լուսվի Թեմի վրայ եւ համարուել Սեփանոս Բ: Այդ Սեփանոս Ա անուանումը սրբեգրում ենք նաեւ մենք՝ սրպէս տարբերակման եզր:

Տեսնենք, թէ ո՛վ էր նա:

ՍՏԵՓԱՆՈՍ Ա, ԹԵՄԱԿԱԼ ԱՌԱՋՆՈՐԴ ԼՈՒՍՎԻ ՀԱՅՈՑ

Ստեփանոս Ռոշըայի իր ժամանակագրութեան մէջ մի քանի տեղ յիշատակութիւններ ունի Ստեփանոս Ա արքեպիսկոպոսի մասին: Առաջին անգամ նրան յիշատակում է 1485 թուականի տակ. «Տէր Ստեփանոս արքեպիսկոպոսն Լէսպոլսի, զորոյ եկամուտն յայսմ ամի նուիրակքն էջմիածնի տրամագրեցին կոնդակաւ, զորոյ միայն սկիզբն գնեմ աստէն. Շնորհօք եւն. եկինք նուիրակք հրամանաւ Տէր Սարգիս կաթողիկոսին, մեք Աստուածատուր վարդապետս եւ Ներսէս կրօնաւորս, ի կամենից, ի թվին ԶԼԴ եւ հանդիպեցաւ ի տեղս Տ. Յոհաննէս կաթողիկոսն եւ Տէր Ստեփանոսն եպիսկոպոսն եւ... Սա գնացեալ ի Հռոմ, գաւանէ զուղղափառութիւն եւ յիննօչենցիօսէ Ը. ընդունի պարգեւ զխաչ, զմուձէդա, զռօքէդ եւ զսպիտակ եւ զկարմիր սրբազան զգեստս: Դարձեալ՝ ի Լէոպոլիս վախճանի. Իւր կտակն այսպէս: Եւ կոնտակն կամէնցու»⁴⁶: Իննովկենտիոս Ը-ը գահակալել է 1484–1492 թթ.:

⁴⁶ «Ստեփանոսի Ռոշըայի ժամանակագրութիւն կամ տարեկանք եկեղեցականք» (հրատ. Հ. Համադասով Ոսկեան), Վիեննա, 1964, էջ 160:

Ստեփանոս Ա-ն, ինչպէս երևում է, 1490 թուականին է գնացել Հռոմ, որովհետեւ այդ թուականի տակ Ռոշքան, Գալուստ Ստեփանեանի մասին խօսելիս, ասում է. «Սա (Գալուստ), որպէս թուի, երթալով Ստեփանոսի արքայիսկոպոսին ի Հռոմ, նստի փոխանակ նորա մինչեւ նա դարձաւ ի Հռոմայ»⁴⁷:

Թէ ե՛րբ էր վերադարձել Հռոմից Ստեփանոսը, այդ մասին խօսք չկայ Ռոշքայի մօտ եւ ոչ էլ այն մասին, թէ որքա՛ն էր տեւել Ստեփանոսի առաջնորդական իշխանութիւնը. միայն 1535 թուականի տակ Ռոշքան մի վերջին անգամ եւս յիշատակում է նրան՝ գրելով. «Ստեփանոս արքայիսկոպոսն Լէոպոլսի յայսմ ամի կենդանի էր»⁴⁸ եւ այս տեղեկութեան որպէս աղբիւր ցոյց է տալիս՝ «Եզու. Հէրպ.» (Benedictus Herbest, jesuita): Դրանից յետոյ Ռոշքան այլեւս չի խօսում նրա մասին եւ տեղեկութիւն չունի նաեւ նրա մահուան ժամանակի վերաբերեալ:

Պէտք է նշել, որ լեհական պատմաբանները ճշգրիտ տեղեկութիւններ ընդհանրապէս չունեն Ստեփանոս Ա-ի մահուան թուականի մասին, բայց նրանցից ոմանք, որպէս թէ հիմնուելով Ռոշքայի ժամանակագրութեան վրայ եւ կամ նրա անուղղակի ազդեցութեան տակ, համարում են, որ Ստեփանոս Ա-ի իշխանութեան վերջը եւ նրա մահը տեղի է ունեցել 1492 թուականին. այդպէս են համարում Բարոնշը, Լեխիցկին, Օբերտինսկին եւ այլն⁴⁹: Այդպէս է ընդունում եւ Պետրովիչը⁵⁰: Եւ սակայն՝ խնդիրն այն է, որ այդ կարծիքն արտայայտող կամ յուշող տուեալ չկայ Ռոշքայի ժամանակագրութեան մէջ: 1492 տարեթուի տակ Ռոշքան առաստարակ ոչ մի դէպք չի արձանագրում եւ ոչ էլ Ստեփանոս Ա-ի անունն է յիշատակում⁵¹:

Այդ ժամանակագրութեան մէջ, 1485 եւ 1490 տարեթուերի տակ, ամբողջ ասուածն այն է միայն, որ Ստեփանոս արքայիսկոպոսը 1490 թուականին Հռոմ է գնացել, իսկ յետոյ, յայտնի չէ, թէ ե՛րբ, մահացել է Լուովում, ինչպէս ցոյց է տալիս նրա կտակը⁵²: Առանց ասելու, թէ ե՛րբ է վերադարձել Հռոմից եւ ե՛րբ է մահացել նա, Ռոշքան գրում է. «Դարձեալ՝ ի Լէոպոլսի վախճանի. իւր կտակն այսպէս»: Այստեղ դարձեալ բառը չի նշանակում դառնալով, այսինքն՝ Հռոմից դառնալով, այլ՝ նորից, այսինքն՝ ըստ մի ուրիշ տեղեկութեան, հետեւաբար՝ ըստ մի ուրիշ տեղեկութեան նա մեռնում է Լուովում, իսկ այդ տեղեկութեան աղբիւրը նոյնինքն Ստեփանոսի կտակն է, որի թուականը չի նշուած:

Եւ իրօք, ճիշտ կշառադատելով Ռոշքայի գրանցած տուեալները, դժուար չէ նկատել, որ Ստեփանոս Ա-ը Հռոմի ուղեւորութիւնից յետոյ վերադարձել էր Լուով եւ նրա մահն այնտեղ էր տեղի ունեցել, իսկ մինչեւ մահանալը նա դեռ կենդանի էր 1535 թուականին⁵³: Ուրեմն՝ սխալ է նրան մեռած համարել 1492 թուականին՝ «յենուելով» Ռոշքայի վրայ: Այդ թուականից յետոյ Ստեփանոսը դեռ երկար է ապրել Լուովում:

Մեր փաստարկումների հետեւութիւնն այն չէ, թէ Ստեփանոս Ա-ը 1490-ական թուականներին Լուով վերադառնալուց յետոյ նորից է բազմել առաջնորդական աթոռի վրայ: Ո՛չ. եւ ընդհակառակն: Պատմական փաստերն ասում են, որ այդ շրջանում, Գալստի փոխանորդական կարճ իշխանութիւնից (1490–1491⁶⁰ թթ.) յետոյ,

47 Անդ., էջ 160: Ըստ այսմ՝ Գալուստը առաջնորդական փոխանորդ էր նշանակուել: Նա հետագայում, 1515/16 թուականներին, ընտրուել է թեմակալ առաջնորդ. հմտ. PChA p. 78-79:

48 Ստ. Ռոշքա, էջ 163:

49 S. Baracz, «Rys dziejo'w orm'an'skich», s. 109; Cz. Lechicki, «Kos'ciol ormian'ski w Polsce»-Lwo'w, 1928, s. 40; S. Obertyn'ski, «Die florentiner Uni'n der polnischen Armenier und ihr Bischopska'alog», Orientalia Christiana, Roma, vol. XCVI, 1934, S. 32-33; «Schematismus Archidioecesis Leopoliensis ritus armeno-catholici pro anno Domini 1936», Leopoli, p. 10. Հմտ. PChA p. 75-76.

50 Հմտ. PChA p. 74-77.

51 Հմտ. Ստ. Ռոշքա, էջ 161:

52 Անդ., էջ 160:

53 Անդ., էջ 163:

առաջնորդական գահի տէրը խաչատուր Իլովացին էր 1492–1502 թուականներին⁵⁴։ Վերջինս նախկինում, 1461 թուականից մինչև Ստեփանոս Ա-ի ընտրութիւնը 1485 թուականին (կամ գուցէ մի քիչ առաջ), արդէն Լուովի աթոռի տէրն էր եղել⁵⁵։ Իսկ այժմ նրա վերաբաղման այդ աթոռի վրայ՝ մենք դիտում ենք Հռոմում լատինադաւանութիւն եւ պապի հպատակութիւնն ընդունած Ստեփանոսի դէմ որպէս բողոքի եւ ընդվզման ապացոյց կամ շարժում՝ Էջմիածնի աթոռին հաւատարիմ Լուովահայերի եւ նրանց երեւելիների կողմից, եւ ոչ թէ որպէս հետեւանք այն բանի, որ Ստեփանոսը մահացած պէտք է լինէր 1492 թուականին, ինչպէս կարծում է Պետրովիչը⁵⁶։ Ստեփանոսը շարունակում էր Լուովում ապրել անտեսուած եւ արհամարհուած վիճակում, առաջնորդական իրաւունքներից հեռու։ Խաչատուրի մահից յետոյ, 1502–1515 թուականներին, աթոռը թափուր էր մնացել մինչև Գալստի ընտրութիւնը⁵⁷։ Իսկ այս տասնչորս տարուայ թափութեան շրջանում, երբ ասպարէզում մի յարմար եւ արժանաւոր մարդ չէր հանդէս եկել առաջնորդական աթոռի համար, մեկուսացուած երբեմնի թեմակալ Ստեփանոսն, ամենայն հաւանականութեամբ, փորձ էր կատարել իր կորցրած աթոռը վերագրակելու՝ իր կողմնակիցների եւ տեղական լատին հոգեւորականութեան օժանդակութեամբ Հռոմից ստանալով իր հաստատումը։ Եւ այս հանգամանքներում՝ Ստեփանոս Ա-ը, իր հպատակութիւնը վերահաւաստելու նպատակով, պէտք է կրկին անգամ Հռոմ այցելած լինի այդ շրջանում, խաչատուր Իլովացու մահից (1502 թ.) հաւանաբար քիչ յետոյ, երբ այնտեղ իննովկենարիս Ը-ի յաջորդներից Յուլիոս Բ-ն էր գահաւում քահանայապետական գահի վրայ (1503–1513 թթ.)։ Եւ անա այդ է, որ, մեր կարծիքով, արտայայտուած է Լուովի դամբանային արձանագրութեան մէջ, թէ «նազանդութիւն յայտնեց գերադոյն քահանայապետ Յուլիոս Բ-ին» (Iulio Secundo Pontifici Maximo reddidit obedientiam)։

Կարծում ենք, որ սրանում է գաղանիքը Լուովի արձանագրութեան մէջ Սեւփանոս եւ Յուլիոս Բ անուանների զուգորդման։

Բնականաբար Ստեփանոսի համար Յուլիոս Բ-ից ճանաչում ստանալը որեւէ գործնական արդիւնք չէր կարող ունենալ նրա հետապնդած նպատակի առումով, որովհետեւ լեհական պետութեան մէջ ազգային-կրօնական համայնքների կառավարման համար գոյութիւն ունէր իրաւական սահմանուած կարգ, որի համաձայն այդ համայնքներն իրենք էին ընտրում իրենց առաջնորդներին եւ Լեհաստանի թագաւորները պարզապէս վաւերացում էին տալիս նրանց⁵⁸։ Եւ այդ իրաւունքի հիման վրայ էլ Լուովի «հերձուածող» հայութիւնը, իր «հերձուածող» երեւելիների ղեկավարութեամբ, նախընտրեց մնալ առանց առաջնորդի՝ մինչև 1515/16 թուականները, քան առաջնորդական աթոռը կրկին յանձնել լատինադաւան Ստեփանոսին։

Թէ երբ է մահացել Ստեփանոս Ա-ը, այդ մասին ոչ մի տեղեկութիւն չկայ հայկական եւ լեհական աղբիւրներում։ Հաւանաբար չափազանցութեան մէջ ընկած չենք լինի, եթէ ընդունենք, որ նա մօտ 90 տարեկան հասակում մահացած լինի 1551 թուականի յունուարին։ Իսկ դա լիովին հնարաւոր է։ Ինչպէս տեսանք՝ Ստեփանոսը Լուովի աթոռի վրայ էր 1485 թուականին (հաւանաբար նոր էր ընտրուել)։ Իսկ եթէ այդ ժամանակ եղած լինէր մօտ 25 տարեկան, ապա 1551 թուականի յունուարին կը լինէր 90 տարեկան։ Ենթադրենք՝ լինէր նոյնիսկ 95 տարեկան։ Եւ ամենեւին տեղի չկայ կասկածելու, որ մեզ ծանօթ դամբանային արձանագրութեան մէջ

54 PChA p. 67 – 74 e. 77.

55 Տե՛ս եւ հմմտ. Ստ. Ռոշքա, էջ 158 – 161։

56 PChA p. 77.

57 Ibidem, p. 78 – 84.

58 Լեհահայերի ինքնավարութեան իրաւունքի մասին նիւթեր չառ կան։ Վերջին եւ լատինադաւան ուսուցիչութիւններից մէկն է՝ G. Petrowicz, «L'organisation juridique des Arméniens sous les monarques polonais», *Revue des Études Arméniennes*, Paris, nouv. série, t. IV, 1967, p. 321–354.

Լուլուի հայոց մայր տաճար
(կառուցուած՝ 1363 թ.)

եղած նշումը, թէ «հոգին աւանդեց 1551 թ. յունուարի 14ին» (animam suam Deo tradidit Anno Domini 1551 die 14 Ianuarij) վերաբերում է Ստեփանոս Ա.-ին եւ ոչ թէ Ստեփանոս Սալմաստեցուն, քանի որ, հենց Պետրովիչի ձեռքով յայտնաբերուած արխիւային մի վաւերագրի համաձայն, Սալմաստեցին դրանից յետոյ՝ 1551 թուականի մայիսի 19-ին իսկ դեռ կենդանի էր⁵⁹:

Ստեփանոս Ա.-ի մասին է յատուկ շեշտով գրուած «որ եւ յերկար ապրեցաւ» խօսքը, որ կայ «Լուովեան յիշատակարան»-ում եւ դա առաւել եւս իրաւունք է աւելիս մեզ ասելու, որ 1551 թ. յունուարի 14-ին մահացողը նա է⁶⁰:

Իսկ Լուովի դամբանագիրը որն, ինչպէս ասել ենք ժամանակին եւ ասում ենք նաեւ հիմա, անկասկած կեղծ է: Այդ դամբանագիրը, որ ժամանակակից չէ երկու Ստեփանոսներից ոչ մէկին, յարմարովի կառուցուածք ունի: Մեր կարծիքով դրա հիմքը կազմել է Ստեփանոս Ա.-ի այժմ անյայտ գերեզմանի վրայ գտնուած արձանագրութիւնը՝ 14 յունուարի 1551 թուականով, որի վրայ բնականաբար նաեւ պիտի

59 ՊՍՍ էջ 44 եւ 106: PChA p. 97 - 98.

60 «Լուովեան յիշատակարան»-ը, ինչպէս առհասարակ լեհական գրեթէ բոլոր աղբիւրները, կա՛մ չփոթաբար ի մի են ձուլում երկու Ստեփանոսներին, կա՛մ էլ, անջատ գնելու դէպքերում, իրար են խառնում նրանց վերաբերող տեղեկութիւնները: «Լուովեան յիշատակարան»-ում գտնուող ինքն իր յերկար ապրեցաւ յաւելումը (տես Ն. Մ. Բժշկեան, «Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան», էջ 107, մեր կարծիքով, վերաբերում է Ստեփանոս Ա.-ին, քանի որ Սալմաստեցին երկար չի ապրել):

նշուած լինէր, որ նա գնացել է Հռոմ եւ հպատակութիւն յայտնել Յուլիոս Բ պապին (Anno Domini 1551 die 14 Ianuarij եւ Iulio Secundo Pontifici Max. reddidit obedientiam): Հետագայում՝ գաղութում լատինականութեան համար տարուող պայքարի շրջանում, այսինքն ժէ դարի 30-ական թուականներին (թէեւ առաջ մտածում էինք՝ 60-ական թթ.), երբ որոշել են նշանաւոր Ստեփանոս Սալմաստեցի կաթողիկոսի համար տապանադիր պատրաստել, անգիտաբար դրա վրայ են փոխադրել նաեւ Ստեփանոս Ա-ի տապանադրի տեղեկութիւնները՝ առանց իմանալու, որ 1551 թ. յունուարի 14-ին Սալմաստեցին դեռ մեռած չէր, ինչպէս եւ առանց երկար-բարակ մտածելու, որ Յուլիոս Բ-ը եւ Ստեփանոս Սալմաստեցին ժամանակակիցներ չէին: Տապանադրում երկու Ստեփանոսների չփոթման ու ձուլման մէջ դեր է խաղացել նաեւ այն հանգամանքը, որ, Ստեփանոս Ա-ի նման, Ստեփանոս Սալմաստեցին եւս գնացել էր Հռոմ:

ՄԵՆՅԻ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍՈՒԿԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Ստեփանոս Սալմաստեցու կենսագրութեան հարցերի կապակցութեամբ մենք հրատարակել էինք Մշեցի Յովհաննիսուկի գրչին պատկանող երեք յիշատակարաններ⁶¹, հանելով Դեւոնդ վրդ. Փիրղալեմեանի կազմած անտիպ ժողովածուներից⁶²:

Մեր այդ հրատարակութեան մէջ Յովհաննիսուկի առաջին յիշատակարանում ճշգրտման կարգով անկիւնաւոր փակագծերի մէջ աւելացրել էինք երկու բառեր, համարելով, որ դրանք «անուշադրութեան կամ շտապողականութեան հետեւանքով խուսափել են առանց այն էլ անփոյթ եւ անքերական շարադրող Մշեցի Օհանիսուկի գրչից» եւ դրանցով «նախադասութիւնը դառնում է յստակ եւ հասկանալի»։ չէինք մոռացել նաեւ աւելացնել, որ արձմարանական այդ լրացումը մեզանից առաջ կատարել էր նաեւ Փիրղալեմեանն ինքը՝ յիշատակարանների հաւաքողը: Տուեալ յիշատակարանում, որը գրուած է 1555 թուականին, Յովհաննիսուկը խնդրում է յիշել «գրիգոր Վարազեցի» նորաբողբջ քաջ բարունապետն ... եւ զուսուցիչն զՍտեփանոս կաթողիկոս Սալմաստեցին. որ ի Ռ. (1551 թ.) թուին Հայոց առ Բրիտանոս փոխեցաւ Յիւով քաղաքին [Կալիսկոպոսն], եւ [կաթողիկոսն] եդ յաթառ Կալիսկոպոսութեան Իւովայ գրիգոր վարդապետն»։ Իսկ Յովհաննիսուկի երկրորդ եւ երրորդ յիշատակարաններում ասուում էր. «Գրիգոր վարդապետն, որ թուին ՌԴ. (1555 թ.) յապրիլ ԺԴ. (14) Կալիսկոպոս եղեւ Լով եւ կամենից մայրաքաղաքացս» եւ «[գրիգոր վարդապետն] եդ կաթողիկոսն՝ Կալիսկոպոս քաղաքին [Լովայ]»: Ըստ այս տուեալների մենք գտնում էինք, — ինչպէս մեզանից էլ առաջ Փիրղալեմեանը գտել էր, — որ 1551 թ. մահացողը հայոց կաթողիկոսը չէր, այլ Լուովի նախկին աթոռակալը, հետեւաբար կաթողիկոսը, 1555 թ. գտնուելով Լուովում, այնտեղ թեմակալ էր նշանակել Գրիգոր Վարազեցուն:

Պետրովիչը, սակայն, առարկելի համարելով Յովհաննիսուկի յիշատակարանների համեմատութիւնից բխող մեր այս եզրակացութիւնը, բերել է հետեւեալ պատճառաբանութիւնը. «Գրիգոր Վարազեցիի նախորդը, Գալուստ Ստեփանեան, վախճանած էր 1542-ի ատենները: Այս պատմական իրողութիւնը, մեզի համաձայն, անվիճելի է: Ուստի Յովհաննիսուկի յիշատակարանները կը վկայեն Ստեփանոս Սալմաստեցիի մահը՝ 1551-ին, Լէոպոլսոյ մէջ, եւ ոչ թէ Գրիգոր Վարազեցիին նախորդինը: ... Ուրեմն, պէտք է եզրակացնենք՝ որ մեր ըսածներու լոյսին տակ, Յովհաննիսուկի յիշատակարաններու այն մեկնութիւնը զոր տուած է արգոյ Անասեան՝ անհիմն է. եւ թէ այդ յիշատակարանները իր ըսածներուն ճիշտ հակառակը կը փաստեն»⁶³:

61 Էջմիածին, 1956, № 8-9, էջ 97-98:

62 Երեւանի Պետական Մատենադարանի ձեռ. No. No. 6273 եւ 6332:

63 ՊՍՍ էջ 76-77:

Պետրովիչի առարկութիւնն այսքան է յիշեալ յիշատակարանների կապակցութեամբ, հաւաստելով, որ Վարազեցուն նախորդող եպիսկոպոսը մահացել էր մօտաւորապէս 1542 թուականին⁶⁴ եւ ոչ թէ 1551-ին, իսկ այս թուականին մահացող՝ Ստեփանոս Սալմաստեցին էր:

Վարազեցու նախորդին վերաբերող առարկութիւնը իրաւացի է այնքանով, որ մենք, այդ նախորդի մասին տկնարկելիս, նրան անուանել էինք «Լուովի նախկին եպիսկոպոս»՝ թէեւ առանց յանուանէ Գալստա Ստեփանեանին նկատի ունենալու: Ընդունենք, որ այդ անձանթին «եպիսկոպոս» անուանելը՝ վրիպում էր մեր կողմից: Բայց Պետրովիչին յայտնի էր, որ Լուովի աթոռի վրայ առաջնորդական իրաւասութիւններով Վարազեցու անմիջական նախորդը ոչ թէ վաղուց մահացած Գալստա եպիսկոպոսն էր, այլ, ըստ իրողութեան, Տէր Նիկոլ աւագերէցը: Այդ մասին իմանում ենք Ստեփանոս Սալմաստեցու այն անտիպ կոնդակից, որ նա էջմիածնից 1547 թ. նոյեմբերի 13-ին ուղղել է Լուովի հայ երեւելիներին, յայտնելով, որ Լուովի թափուր աթոռի համար մինչեւ մի եպիսկոպոսի ընտրութիւնը՝ առաջնորդական տեղապահ էր նշանակում Տէր Նիկոլ Իլովացուն. «... եւ ընդ աւրհնութեանս ծանիք Իլովայ քահանայք Տէր Յովհաննէս, Տէր Վասքաւ, պարոն Գրիգորչա էրէցփոխան, պարոն Իւրքաւ էրէցփոխան. ձեզ ծանուցումն լիցի որ զՏէր Նիկաւլն աւագերէց արի Իլով քաղաքին . . . , եւ թէ դուք իմ էրէցփոխան էք, նայ պիտի զգա իբր զձեր կղբայր ընդունէք եւ ձեզ խորհրդակից առնէք զէրէցդ, այլ մարդ չմնաց Իլովդ. թէ զիմ աւրհնութիւնս ուղէք, նայ պիտի զգայ լաւ ընդունէք, հասկին չհասկին զգայ այլ հարցուցէք մինչեւ Աստուած ձեզ եպիսկոպոս պատրաստէ»⁶⁵: Այս առաջնորդական տեղապահը մի քանի տարի յետոյ յիշատակուում է նաեւ Սիգիսմոնդ Բ թագաւորի այն նամակում, որն ուղղուած է Ստեփանոս Սալմաստեցուն (19 մայիսի 1551 թ.) յունադաւան երկու աղաների մկրտման կապակցութեամբ. այնտեղ թագաւորն ասում է, որ, իրեն հասած տեղեկութեան համաձայն, այդ գործը կատարել է «Քո Տէրութիւնը եւ կամ Լուով քաղաքում հոգեւոր գործերի գծով Նրա պաշտօնատարը»⁶⁶: Տարակոյս չկայ, որ այստեղ խօսքը Տէր Նիկոլի մասին է, թէեւ անունը չի յիշատակուում:

Արդ՝ եթէ մենք համարում ենք, որ Յովհաննիսուկի առաջին յիշատակարանի համաձայն 1551 թ. մահացողը Լուովի թեմական իշխանութեան մէջ Վարազեցուն նախորդողն է, ապա ըստ ինքեան խօսքը վերաբերում է 1547 թ. նշանակուած եւ 1551 թ. մայիսին յիշատակուող առաջնորդական տեղապահ Նիկոլ Իլովացուն եւ ոչ թէ մօտաւորապէս 1542 թ. մահացած եպիսկոպոսին:

Պետրովիչն ընդհանրապէս համաձայն չլինելով մեզ հետ, համարում է, որ, ինչպէս տեսանք, տուեալ յիշատակարանում Ստեփանոս Սալմաստեցու մահուան տարեթիւն է տրուած եւ, որպէս այդպիսու, այս 1551 տարեթուի վրայ նա պնդում է, ասելով, թէ «Յովհաննիսուկի յիշատակարանները կը վկայեն Ստեփանոս Սալմաստեցիի մահը՝ 1551-ին»⁶⁷ եւ կամ, Վարազեցու կապակցութեամբ նոյն միտքը կրկնելով, ասում է, թէ նրա ընտրութիւնը եղել է «դեռ 1551 թուականի լրանալուց էլ առաջ»⁶⁸: Եւ սակայն, հակառակ իր այս կարծիքին, Պետրովիչը յետոյ, ելնելով զանազան այլ հանգամանքներից, գտնում է, որ «Ստեփանոս Սալմաստեցի մեռած է 1552-ի յունուար 14-ին» եւ դա է, որ «կը համապատասխանէ պատմական ճշմարտութեան»⁶⁹ կամ՝

64 Այս մասին տես նաեւ PChA p. 82 - 93:

65 Վենետիկի Մխիթարեան Մատենադարանում պահուող այս կոնդակի լուսապատճէնը տես PChA p. 178:

66 Այս վաւերագրի մասին վերեւում տես մեր No. 17 ծանօթագրութիւնը:

67 ՊՍՍ էջ 77:

68 PChA p. 97.

69 ՊՍՍ էջ 104:

«այլ եւս յայտնի է որ Ստեփանոս Սալմաստեցի 1552-ի սկիզբները մեռած է»⁷⁰։ Պետրովիչի իրար ժխտող այս կարծիքներից ո՞րն է, որ «կը համապատասխանէ պատմական ճշմարտութեան»։ Այսքանը՝ Սալմաստեցու մահուան թուականի կապակցութեամբ։

Ինչ վերաբերում է Գրիգոր Վարազեցու ընտրութեան թուականի հարցին՝ Պետրովիչը, շարունակելով համարել, թէ Յովհաննիսուկի առաջին յիշատակարանում գտնուող 1551 թուականը Սալմաստեցու մահուան տարին է ցոյց տալիս եւ դա համապատասխանում է, ըստ Պետրովիչի, Լուովի տապանաքարի վրայ երեւացող տարեթվին, աշխատում է միւս երկու յիշատակարանները ժամանակագրօրէն հաշտեցնել առաջինի հետ՝ ենթադրաբար առաջ քաշելով այն միտքը, թէ Սալմաստեցին 1551 թ. մահանալուց առաջ թեմի առաջնորդ է դրել իր աշակերտին, որի պաշտօնի իրաւական հաստատումն է, որ տեղի է ունեցել 1555 թուականին։ Պետրովիչի այս ենթադրութիւնն ընդգրկում է, ուրիշ, 1551-1555 թթ. շրջանը, որի մասին նա գրում է. «Գրիգոր Վարազեցիի Լէոպոլսոյ աթոռին բարձրացումը, կ'երեւի թէ Լեհաստանի հայոց միաձայնութեամբ եղած է. որովհետեւ միայն մէկ մասը (այն է Լէոպոլսոյ Մեծերու խումբը) որոշում առաւ Սիկիդմոնդ Բ. Օգոստոս թագաւորին ներկայացնել խնդրանքը, նորընտիր եպիսկոպոսին հաստատումին համար. եւ ինչ որ աւելի նշանակալից է, այս ալ միայն 1551-ի սկիզբները»⁷¹, կամ թէ՛ «նորընտիր առաջնորդը, Գրիգոր, ինչպէս տեսանք, Լեհաստանի Հայոց մէջ ծագած տարածայնութիւններու հետեւանքով, իր պաշտօնին մէջ կրցաւ հաստատուիլ, Սիկիդմոնտ թագաւորին հրամանով, միայն 1555-ի մարտի 21-ին. հետեւաբար Յովհաննիսուկ իր երկրորդ յիշատակարանին մէջ արձանագրած է այն իրողութիւնը, թէ Գրիգոր Վարազեցին Լեհաստանի հայոց (Լուովի եւ Կամենիցի) արքեպիսկոպոս եղած է (իրաւապէս) 1555-ի ապրիլի 14-ին»⁷²։ Սակայն Պետրովիչի այս տողերի մէջ մենք չենք գտնում որեւէ հաստատող փաստ այն մասին, թէ Վարազեցին 1551 թուականի՞ն էր ընտրուել եւ նրա հաստատումը ձգձգուել էր մինչեւ 1555 թուականը, ինչպէս եւ չենք գտնում որեւէ աղբիւր կամ ապացոյց այն մասին, թէ Լեհաստանի մէջ Վարազեցու շուրջ եղել են տարածայնութիւններ, որոնք եւ պատճառ են հանդիսացել ձգձգումների։ Վարազեցու շուրջ եւ նրա ու գաղութի երեւելիների միջեւ ճիշտ է, որ եղել են տարածայնութիւններ եկեղեցական ունեցուածքի մատակարարման եւ վարչական իրաւասութիւնների հարցերով, բայց դա պատկանում է աւելի ուշ ժամանակաշրջանի՝ ոչ վաղ քան 1557 եւ հետագայ թուականներին⁷³, եւ չափ արհեստական է ընդհանրացման կարգով այդ փաստերը տարածելի համարել նաեւ աւելի հին՝ 1551-1555 թթ. շրջանի վրայ։ Հայկական եւ լեհական ոչ մի աղբիւր եւ ուսումնասիրութիւն համաձայն չէ Պետրովիչի կարծիքի հետ՝ Վարազեցու ընտրութիւնը յետ տանելու մինչեւ 1551 թուականը։ Այդ մասին բաւական է կարդալ հէնց Պետրովիչի հետեւեալ տողերը⁷⁴.

«Այս առաջնորդի դէմքը մինչեւ այժմ մասամբ միայն յայտնի էր հայ եւ լեհ պատմաբաններին։ Այդպիսի բացի պատճառը էր, եւ է տակաւին, միշտ նոյնը, այն է՝ պատմական համապատասխան աղբիւրների նուազութիւնը։ Հետեւաբար զարմանալի չէ, եթէ այդ պատմաբանները ամենից առաջ միաձայն չեն Գրիգոր Գ-ի ընտրութեան տարեթվի հարցում»⁷⁵։ Բարոնչը, ստուգիլ, իր առաջին աշխատութեան մէջ թեմական ընտրութիւնը թուագրել էր 1557⁷⁶. երկրորդ երկասիրութեան մէջ, ընդհակա-

70 Անդ, էջ 108։

71 Անդ, էջ 41։

72 Անդ, էջ 77։

73 Ստ. Ռոշքա, էջ 164-165։ Ընդարձակ եւ այլ փաստերով տես նաեւ PChA p. 108 o seg։

74 PChA p. 103.

75 Հ. Ղ. Ալիշան, «Կամենից», Վեներաիկ, 1896, էջ 135-136։ K. Niesiecki, «Herbarz polski», t. I, s. 108։

76 S. Baracz, «Żywoty sławnych Ormian w Polsce», Lwów, 1856, s. 136.

ուակն, այն դեռում է 1554-ին⁷⁷։ Յետոյ, Զախարիասիկելիչը բաւարարուում է բերելով Մինասովիչի կողմից մասնացոյց արուած թուականը, այն է՝ 1557⁷⁸, որ Լեխիցկին եւս ընդունում է⁷⁹։ Օրերախնսկին, ընդհակառակն, մի ժամանակ այդ թուականը 1555 համարելուց⁸⁰ յետոյ, յաջորդաբար այն տեղափոխեց եւ նշեց 1549-ից յետոյ⁸¹։

Պատմագիրութեան մէջ տիրող այս լիովին անստոյգ դրութիւնն ինքնին ուշագրաւ է այս հարցում, ուստի եւ, յամենայն դէպս, արհեստական են Պետրովիչի ճիգերը՝ ենթադրութիւններով 1551-1555 թթ. մի շրջան ստեղծելու՝ Գրիգոր Վարագեցու առաջնորդական կեանքում, այն էլ յենուելով լոկ Յովհաննիսուկի առաջին յիշատակարանի անհաստատ տեղեկութեան վրայ։

77 Idem, «Rys dziejów ormiańskich», s. 112.

78 F. Zacharyasiewicz, «Wiadomos'c' o Ormianach w Polsce», Lwo'w, 1842, s. 39. J. E. Minasovicius, «Tetrasticha vitas singulorum Archiepiscoporum Leopoli nsium inclitæ Nationis Armenæ in Polonia brevi carmine designantia», Augustæ Masoviorum, 1762, ad an. 1557.

79 Cz. Lechicki, «Kos'cio'ł Ormian'ski w Polsce», s. 41.

80 Z. Obertynski, «Na marginesie diecezjalnego schematyzmu ormiańskiego», *Sprawozdanie z Posiedzen Towarzystwa Naukowego*, Warszawa, t. XXVI, 1933, s. 212.

81 Idem, «Die florentiner Union der polnischen Armenier . . . », S. 36 - 38.

ԻՆՉՈՒՒՆ ԵՒ ՈՁ «ԿԱԹՈՂԻԿԵՆ»

Ինչպէս միշտ, այս յօդուածում եւս մենք խուսափել ենք մեր հռոմէական հայերի համար կաթողիկէ անուանումը կիրառելուց եւ նախընտրել՝ եւրոպական լեզուներում սովորական դարձած կաթոլիկ անուանումը, թէեւ վերջինս եւս հաճելի չէ իր արգիականօրէն օտար կերպարանքով: Տուեալ դէպքում խուսափումը կաթողիկէ բառից՝ զուտ լեզուական է մեղ համար:

Կաթողիկէ բառը յունարէնից եկած իգական սեռի ածական է, որը նշանակում է «ընդհանրական»: Յունարէնի քերականական սկզբունքների համաձայն այդ ածականը, գոյականների հետ սեռով համաձայնուելու համար, ունի երեք ձևեր. արական՝ καθολικός, իգական՝ καθολική, չեզոք՝ καθολικόν: Դեռեւս մեր թարգմանիչների դարաշրջանում այս ածականի իգական καθολική (կաթողիկէ) ձևը, իգական սեռի գոյական εκκλησία (եկեղեցի) բառի հետ միացած, ուղղակի մեքենայական տառադարձութեամբ մուտք է գործել հայերէնի մէջ՝ կաթողիկէ եկեղեցի (καθολική εκκλησία) ձևով, իսկ այդ անուանումն էլ ժամանակի ընթացքում Հռոմէական Եկեղեցու համար դարձել է յատուկ անուն:

Այսքանը բաւ է ստելու համար, թէ ճիշտ չէ ծագումով իգական ձևը ունեցող կաթողիկէ բառը հայերէնում գործածել անսեռ բառերի հետ եւ ընդհանրապէս ոչ-իգական բնոյթ ունեցող հանգամանքների մէջ, ինչպէս, օրինակ, Հռոմէական Եկեղեցուն պատկանող աճեցման կամ հռոմէականացման իմաստով. սխալ է ստել՝ կաթողիկէներ, կաթողիկէ հայեր, հայ կաթողիկէներ:

Իսկ ի՞նչ անել:

Քանի որ կաթողիկէ բառի վերջին ե տառը յունարէնի իգական ո ածանցն է, պէտք է ջնջել այդ ե, մեր լեզուի ոգուն համապատասխանող անսեռ եայ ածանցով, օգտագործել բառը կաթողիկեայ ձևով, ինչպէս՝ արդէն Նոր Կտակարանի հայերէն թարգմանութեան մէջ մի շարք դրքեր անուանում են կաթողիկեայ քրքեր: Այս հարցերի լուսարանման համար կարելի է դիմել նաեւ հայերէնի վիճակեան կոթողային բառարանի օժանդակութեանը⁸²: Հայերէն եայ ածանցով մեր հռոմէական հայերի անուանումը կը դառնայ աւելի հայաբոյր ու աւելի համակրելի, եւ մենք այսուհետեւ կարող ենք ունենալ կաթողիկեայ հայեր, հայ կաթողիկեաներ եւ դրանով կ'ազատուենք ե՛ւ կաթողիկէ-ից, ե՛ւ կաթոլիկ-ից: Մենք եայ ածանցով ունենք շատ բառեր՝ նորոհայ, մերօրեայ, առժամեայ, միաբնեայ, երկաբնեայ, ոսկեայ, արծաթեայ եւայլն: Նոյն եայ ածանցով ածականները կարող են գործածուել նաեւ գոյականաբար, ինչպէս՝ առօրեայ («Ձեր առօրեան ինչպէ՞ս է անցնում») եւ այլն:

82 «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի», հատոր Ա, Վենետիկ, 1836, էջ 1032:

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0074108

[1n.]

A $\frac{III}{5023}$